

Finns det en annan väg ur krisen?

Nio kritiska röster om krisens orsaker och möjliga lösningar

Bokförlaget Röda Rummet Stockholm 1994

Innehåll

Förord	1
C-H Hermansson: Depressionen är kapitalismens kris	2
Stefan Carlén: In och ut ur 1990-talskrisen – en ekonomisk-historisk och institutionell analys..	7
Elisabeth Sundin: Kvinnorna, männen och krisen	20
Mats Bladh: Bostadspolitik!	29
Stig Sandström: Sextimmarsdagen – bra alternativ till pyramider och pigsamhälle	41
Mikael Nyberg: Internationella pirater under frihandels flagg	50
Sören Wibe: Vad skapade krisen?	52
Kenneth Hermele: Postkassörskan och den svenska modellen	57
Sten Ljunggren: För en socialistisk blandekonomi	67

Förord

Sedan början av 1990-talet har världsekonomin genomgått en djup lågkonjunktur. Åtminstone i Sverige med klara drag av depression.

Många har drabbats hårt av krisen. En av de stora förlorarna, om än inte materiellt, har varit de professionella ekonomerna, och det på flera sätt. Ekonomernas inflytande över politik och samhällsdebatt har väl aldrig varit så påtagligt som under 1980-talet. Men deras nyliberala och monetaristiskt inspirerade recept för hur marknadskrafterna skulle lösa det sena 1900-talets ekonomiska kris kom bara att påskynda utvecklingen mot den största ekonomiska världskrisen på över ett halvt sekel. Samtidigt saknade den samlade kåren av etablerade ekonomer i stort sett utan undantag förmåga, vilja eller kurage att förutse vad som skulle komma. Slutligen har de inte heller varit i stånd att ompröva sina teorier. Det är fortfarande de neoklassiskt förankrade teorierna som ska ligga till grund för 1990-talets ekonomiska politik.

I denna antologi har vi samlat artiklar av ekonomer som företräder alternativa uppfattningar om krisens orsaker, verkningar och vägen ur den. De företräder ingen gemensam syn och vi har medvetet eftersträvat bredd och variation i bidragen.

C-H Hermansson, nationalekonom och välkänd politiker, menar i sitt bidrag att krisen i grunden är en klassisk kapitalistisk överproduktionskris, förvärrad av 80-talets kasinoekonomi, regeringen Bildts åtstramningspolitik och den fortgående EU-anpassningen. Vägen ur krisen måste gå över kampen mot arbetslösheten och försvaret av välfärdssamhället.

Stefan Carlén, ekonom-historiker från Stockholm, lägger ett historiskt och institutionellt perspektiv på krisen. Han pekar också på den offentliga sektorns betydelse för att motverka ekonomiska kriser.

Sören Wibe, nationalekonom i Umeå, analyserar de socialdemokratiska och borgerliga regeringarnas ekonomiska politik från mitten av 1980-talet, och menar att det är i en rad missgrepp i denna politik, och inte i strukturella förhållanden, eller i den offentliga sektorn, som man hittar orsaken till Sveriges nuvarande djupa ekonomiska problem.

Elisabeth Sundin, ekonom verksam i Linköping, analyserar krisen ur ett genusperspektiv. Oavsett om man väljer att se krisen i statens finanser, som en inkomstkrise eller kostnadskris, har den drabbat kvinnor särskilt hårt. Skattereformerna gynnade männen, nedskärningarna i den offentliga sektorn drabbar kvinnor hårdare.

Mats Bladh, ekonom-historiker i Gävle, diskuterar konsekvenserna av de marknadsekonomiska reformerna för bostadssektorn och den ekonomiska krisens betydelse för byggbranschen och bostadsmarknaden.

Stig Sandström argumenterar i sitt bidrag starkt för arbetstidsförkortning som ett offensivt vapen mot krisen. Förutom dess sociala effekter, kan det också vara ett effektivt sätt att sätta fart på kapitalet och tvinga fram nya lösningar och nya typer av arbeten.

Kenneth Hermele, ekonom i Stockholm, diskuterar olika komponenter i den s.k. svenska modellen, både ekonomiska och politiska, och pläderar för en ny allians som kan bära upp en förnyad modell.

Mikael Nyberg ger en bild av hur frihandeln används som ett vapen i västvärldens ekonomiska strupgrepp om tredje världens ekonomier.

Sten Ljunggren, företagsekonom i Uppsala, reser frågan om ett socialistiskt alternativ till den kapitalistiska ekonomin. Särskilt diskuterar han marknadens roll för såväl kapitalism som socialism.

Vi hoppas att bidragen vart och ett på sitt sätt ska bidra till att stimulera debatten både om krisens orsaker och alternativa lösningar.

/ Förlaget

C-H Hermansson: Depressionen är kapitalismens kris

Det är inte många år sedan kända ekonomer och politiker hävdade att ekonomiska kriser och arbetslöshet inte längre behövde accepteras. ”Vi vet vilken ekonomisk politik som behövs för att undvika arbetslöshet”, sade de. Det hela var en fråga om rätt ekonomisk teknik och att bruka den. Arbetslösheten i Sverige var relativt låg under denna tidsperiod.

Idag hörs inte några sådana tongångar. De skulle framstå som skärande falska i förhållande till den höga arbetslösheten på totalt 14 procent. ”Om ni känner till den ekonomiska tekniken att undvika arbetslöshet, varför brukas den då inte?” skulle allmänheten fråga.

Frågan skulle inte enbart avslöja en orealistisk teori om de ekonomiska krisernas och massarbetslöshetens orsaker, utan också en reaktionär och arbetslöshetsskapande politik. En del av den nuvarande arbetslösheten i Sverige beror nämligen utan tvivel av medvetna politiska åtgärder.

Det finns en farlig tendens i den dominerande ekonomiska debatten att acceptera den höga arbetslösheten inte endast som ett statistiskt fenomen just nu, utan som något bestående. Man talar om ”ljuset i tunneln”, om de ökade företagsvinsterna och den stigande exporten, men räknar samtidigt med oförändrad eller t.o.m. stigande arbetslöshet.

Det finns en påtaglig risk för uppkomsten också i de nordiska länderna av en stor permanent arbetslöshetsarmé som man haft under det senaste årtiondet i många länder. De utomordentligt skadliga verkningarna kan studeras på olika håll i världen.

Det förtjänar att erinras om att Karl Marx i *Kapitalet* ingående analyserar ett läge som kännetecknas av överflöd på kapital vid överflöd på befolkning. Där finns hans väsentliga kristeori som inte får glömmas i dagens kapitalistiska samhälle.

Den ekonomiska krisen och massarbetslösheten kan förklaras med två olika metoder. Den ena utgår från vissa objektiva lagbundenheter i det kapitalistiska produktionssättets utveckling. De kan vara både av konjunkturell och strukturell art. Den andra metoden utgår från regeringarnas subjektiva ekonomiska politik och söker förklara arbetslösheten med ”felaktigheter” i denna. Man förutsätter då likväl att det föreligger ett gemensamt intresse att hålla arbetslösheten så låg som möjligt. Om vissa politiska krafter vill använda arbetslösheten som ett kampmedel (för att stärka kapitalet gentemot arbetet) blir förklaringsgrunden givetvis något annorlunda, men det handlar fortfarande om subjektiva åtgärder.

I den svenska debatten är det de subjektiva förklaringsgrunderna som dominerat. Från socialdemokratiskt håll brukar det sägas att det är den borgerliga regeringens ekonomiska politik som resulterat i kris och arbetslöshet. Från borgerligt håll skyller man i stället de ekonomiska problemen och arbetslösheten på socialdemokraternas politik under 1980-talet. I den senaste regeringsförklaringen heter det: ”Dagens svårigheter är i första hand resultatet av missgrepp under lång tid som inte kan göras ogjorda och vars konsekvenser inte längre kan skjutas på framtiden.”

Det ligger naturligtvis någon sanning i påståendena både från borgerligt och socialdemokratiskt håll om motpartens dåligheter, men förklaringarna måste samtidigt sägas vara mycket grunda. Regeringen Bildt riktar sin kritik inte mot de inslag i den socialdemokratiska politiken som verkligen bidrog att öppna för den ekonomiska krisen.

I stället syftar man på utbyggnaden av den offentliga sektorn och på fördelningen mellan löner och vinster, som anses ha gett fackföreningarna en alltför stark ställning. Denna analys av krisorsakerna är helt felaktig eftersom de båda nämnda företeelserna bidragit till att fördröja i stället för att påskynda krisens utbrott.

Den ekonomiska krisen håller nu på att övergå i depression, dvs. en period av långvarig stagnation som kapitalismen har mycket svårt att komma ur. I det statliga Konjunkturinstitutets

rapport hösten 1993 förutser man en i jämförelse med dåläget – i genomsnitt under 1993 8 procent helt utan arbete – ökad arbetslöshet under både 1994 och 1995 (8,7 resp. 8,6 procent vartill kommer sysselsatta i olika statliga och kommunala arbetsmarknadsåtgärder).

Enligt Konjunkturinstitutet kommer Sveriges produktion under åren 1994-95 att ligga omkring 11 procent under landets kapacitet. Att återta hela denna förlust under resten av 90-talet betraktas som en helt orealistisk ambition.

Skrämmande är att 1930-talets djupgående ekonomiska depression kunde brytas först genom de militära rustningarna och världskriget. Har kapitalismen större kraft till återhämtning och förnyelse idag? Svaret kan inte ges teoretiskt, utan bara historiskt. För att mobilisera de krafter som kan säkra en fredlig avveckling av den djupaste kapitalistiska depressionen sedan 1930-talet är det nödvändigt med klarare insikter i krisens orsaker. Nu tassar både politiker och ekonomer omkring i filtofflorna och vill inte tala klarspråk.

Det grundläggande i den ekonomiska krisen och depressionen är att den är kapitalismens kris. Utan denna insikt förstår man ingenting av den.

Med detta påstående avser jag självfallet inte enbart det historiska förhållandet att den utspelas i en kapitalistisk miljö. Detta vore i och för sig ett banalt påpekande, även om det i dessa ideologiska nedgångstider när kapitalismen ibland inte påstås existera skulle innehålla en poäng. Nej, jag avser det förhållandet att avgörande för den ekonomiska krisen och depressionen är objektiva lagbundenheter i det kapitalistiska produktionssättets utveckling.

Samtidigt är det klart att krisen och arbetslösheten förvärrats och förlängts genom subjektiva politiska åtgärder vidtagna både av den tidigare socialdemokratiska regeringen och av den nuvarande borgerliga regeringen. Det är t.o.m. så att åtgärder för att öka arbetslösheten använts som ett kampmedel av den borgerliga regeringen för att stärka kapitalet gentemot arbetet och framför allt för att sänka lönenivån.

Även om de kapitalistiska kriserna har vissa grunddrag gemensamma är de samtidigt särpräglade, formade av de historiska omständigheterna. Den nuvarande ekonomiska krisen och depressionen i Sverige kan sägas bero av följande orsakssammanhang:

1. Krisen är i sina grunddrag en reguljär kapitalistisk överproduktionskris av den typ som med jämna mellanrum brukar drabba detta produktionssystem. Den är i detta stycke del av en världsekonomisk kris.

2. Krisen förvärras av den långsiktiga (strukturella) tillbakagång som samtidigt drabbat den svenska industrin. Inom denna har på ett par år försvunnit över 200 000 arbetstillfällen. Ingen tror att dessa i sin helhet eller ens till större delen skall kunna återvinnas.

Orsakerna till denna kraftiga och snabba tillbakagång är ännu otillräckligt klarlagda. För min del vill jag peka på följande tendenser: a) den pågående tekniska omdaning b) den starka rationaliseringen som minskar behovet av arbetskraft c) den höga monopoliseringsgraden och centralisationen till stora koncerner d) den stora kapitalexporten och utflyttningen av företag till andra länder.

3. Krisen fick utan tvivel en våldsammare och djupare karaktär genom den uppblåsning av en kredit- och kasinoekonomi i Sverige, som ägde rum på 1980-talet. Härför bär den dåvarande socialdemokratiska regeringen och "kanslihusögern" inbegripet riksbanksledningen en del av ansvaret. De slopade kreditreglering och valutareglering och gav därmed fältet fritt för spekulation både i in- och utlandet. Borgerliga kritiker bör samtidigt erinras om att dylika perioder av svindel och spekulation ofta historiskt föregått de ekonomiska kriserna och alltså inte är följder enbart av slapp socialdemokratisk politik.

4. Krisen och arbetslösheten förvärras genom den politik som regeringen Bildt bedriver. Målsättningen har länge varit, inte att göra slut på massarbetslösheten, utan att förändra de

ekonomiska och politiska maktförhållandena ännu mera till kapitalets fördel. Man motiverar detta bl a. med kampen mot en inflationsfara som i dagens läge inte existerar. Nedskärningarna i välfärden förvärrar krisen och ökar arbetslösheten.

5. Krisen har också förvärrats genom den pågående anpassningen till EG/EU. Argumentet – framfört av Ingvar Carlsson och andra – att arbetslösheten i Sverige skall bekämpas genom anslutning till EG är ju fantastiskt. EG-länderna har haft en hög arbetslöshet under hela 1980-talet utan att vilja eller kunna göra något åt den. Tror man verkligen i den socialdemokratiska ledningen att detta skulle ändras för att Sverige blir EG-medlem?

Vad måste göras? Rätten till arbete – eller något utvidgat rätten till arbete och utbildning – har alltid varit ett avgörande krav för den fackliga och politiska arbetarrörelsen. Inte endast som trygghet för försörjningen, utan främst för arbetets både individuella och sociala betydelse. Människan har utvecklats genom arbetet och detta gäller fortfarande. Arbetslösheten är destruktiv både för den enskilda människan och för samhället.

Uppgiften är idag i första steget att hindra en fortsatt ökning av arbetslösheten, i nästa steg att kraftigt reducera den. Nedskärningar och avskedanden inom den offentliga sektorn måste förhindras. Arbetstiden – per dag, per vecka eller månad – måste kraftigt reduceras. För att skapa nya arbetstillfällen behövs offentliga arbeten i stor skala inom olika delar av infrastrukturen. Den tekniskt avancerade och miljösparande kunskapsindustri, som allmänt anses nödvändig, kräver samhällelig planering och offentliga investeringar för att utvecklas. En hållbar framtid grundad på kretslopp och sparsamhet med jordens resurser kan inte förverkligas utan plan, inte bara genom marknad.

Rätten till trygghet genom ett socialt välfärdssystem är en annan socialistisk målsättning som idag hotas. De reaktionära krafterna, samlade kring Arbetsgivareföreningen och moderaterna, bedriver ett planmässigt och målmedvetet arbete för att riva ned det folkhemsbygge som trots sina brister var ett stort socialt framsteg. Med arbetslösheten som verktyg och ”argument” har dessa krafter redan lyckats att kraftigt vidga klyftorna i fördelningen av inkomster och förmögenheter. Stora skikt av lönarbetare, ungdomar och pensionärer har pressats ned i osäkerhet och fattigdom. Nästa steg i attacken är att på olika sätt försämra villkoren för sjukförsäkring, arbetsskadeförsäkring, arbetslöshetsförsäkring, pensioner. Processen är i full gång, somt är beslutat och genomfört, annat finns i utredningar och förslag. Försämringar har också genomförts av sjukvård, undervisning, barnomsorg, äldreomsorg.

Två huvudsakliga skäl har anförts för de sociala nedskärningarna. Det ena har varit påståendet att ”vi, dvs. svenska folket, levt över våra tillgångar”. Det påstås också att Sveriges ekonomi utvecklats sämre än ekonomin i andra, jämförbara länder. Det skulle bero dels på den mycket stora offentliga sektorn, dels det därav föranledda mycket höga skattetrycket, dels också understödsgaranta och sämre arbetsvillja hos löntagarna. Dessa påståenden är myter eller rena lögner.

Det andra motivet för nedskärningarna har varit påståendet att den offentliga eller gemensamma sektorn har varit ineffektiv och fungerat dåligt. Därför har borgerliga makthavare startat en process av förändringar som kommit till uttryck dels i ren privatisering, dels i den form av kommersialisering som den s.k. beställar-utförarmodellen innebär. Dessa förändringar har möjliggjorts resp. tvingats fram genom införandet av den nya kommunallagen, införandet av det kommunala skattestoppet och ändringen av statsbidragsnormerna. Någon verklig effektivisering har åtgärderna inte skapat, om man inte därmed menar uppsägningar och avskedanden.

Den generella sociala välfärdspolitiken har varit en viktig erövring som vi måste strida för. Den bygger på demokrati och gemensamt ansvar, den lämnar ingen utanför och gynnar bäst utvecklingen mot jämlikhet. Försämringar innebär också en direkt skärpning av krisen.

De ökade klyftorna i det kapitalistiska klassamhället har åstadkommit genom en nedpressning av realinkomster och levnadsstandard för arbetarklassen i vid mening, samtidigt med ökade

inkomster och förmögenheter för kapitalet och borgarklassen. Skattepolitiken har använts som ett direkt instrument i detta syfte. Det är ju helt fantastiskt att den direkta statsskatten på löner och förmögenheter mellan 1989 och 1992 minskades från 151 till 24 miljarder kr (i 1991 års penningvärde). Det var den del av skatten som svarade för utjämningen mellan fattig och rik. Skattelättnaderna gick i huvudsak till de redan välbeställda. Nu vill den borgerliga regeringen att fattiga, sjuka, arbetslösa, arbetsskadade, pensionärer osv. skall betala det underskott i statens budget som skattesänkningarna skapat.

Försvaret av levnadsstandarden för de lönarbetande och för de arbetslösa, de sjuka och de gamla är ett viktigt led i kampen mot den ekonomiska krisen och arbetslösheten. Allmänt erkänns nu att en ökning av efterfrågan på den inre marknaden är nödvändig i krisbekämpningen. Teorier med ursprung i Keynes och Stockholmskolan börjar komma till heder igen i debatten.

Vad försvaret av socialismens grundläggande idéer om arbete, demokrati, jämlikhet och gemenskap kräver idag av politiska ställningstaganden under den reaktionära regim som råder är det relativt lätt för människor att se. Men vilken skall fortsättningen bli? Målsättningen för krisbekämpningen kan inte vara begränsad till att söka komma över i en ny kapitalistisk högkonjunktur. Då kommer samma elände av massarbetslöshet och sociala nedskärningar igen med nästa kris. Målsättningen måste vara mera långtsyftande. Hur skall då en socialistiskt medveten arbetarrörelse utforma sin politik för 1990-talet och 2000-talet?

Två stora hänsynstaganden har under de senaste decennierna vunnit allt starkare terräng inom den socialistiska rörelsen, men också inom bredare kretsar framför allt bland ungdomen. Det ena är miljöaspekten, tanken att all politik och övrig verksamhet i samhället måste utformas så att miljön sparas och återställs. Det andra är hänsynstagandet till läget för den stora massan av befolkningen i Tredje världen, som länge varit föremål för kolonial och nu utsätts för nykolonial exploatering. En avgörande förbättring och utjämning av levnadsvillkoren i hela världen ses som nödvändig och självklar.

Lösningarna på den ekonomiska krisen kan inte utgå bara från våra egna, dvs. svenska folkets begränsade intressen. De kan heller inte ställa ekonomisk tillväxt i inskränkt mening som målet. Det betyder med andra ord att se världen som en helhet och att ställa ett resursbevarande samhälle som mål. Global rättvisa är en nödvändighet för ekologisk uthållighet, dvs. för världens överlevnad.

Ibland hänvisas till internationaliseringen av ekonomin och avskaffandet av hindren för kapitalets och arbetskraftens rörlighet som motiv för reaktionära åtgärder – sänkning av reallönerna, nedskärningar av sociala förmåner, svenskt inträde i Europeiska unionen. Men saken har också en annan sida. Som Marx och Engels påpekade redan i Kommunistiska manifestet ”ryckes med storindustrins utveckling undan bourgeoisieens fötter själva den grundval, på vilken den producerar och tillägnar sig produkterna”. De fortsätter:

”Den nationella avskildheten och motsättningarna mellan folken försvinner mer och mer redan med bourgeoisieens utveckling, med handelsfriheten, världsmarknaden, den industriella produktionens likformighet och de därtill svarande levnadsförhållandena.

Proletariatets herravälde skall få dem att försvinna ännu fortare. Samfällid aktion, åtminstone av de civiliserade länderna, är en av de första betingelserna för proletariatets befrielse.”

Det är framför allt vi socialister som måste vara internationalister i tanke och handling. Självfallet har den starka tillväxten av de trans- nationella koncernerna skapat en rad problem, framför allt på det maktpolitiska området. Makt har förskjutits från den nationella politiken och från de nationella arbetarrörelserna och till de finansiella kapitalgrupperna.

Det internationaliserade kapitalet måste mötas på dess egen arena – världsmarknaden. En avgörande strategisk uppgift är därför att bygga en stark facklig international. Det behövs också

politiska åtgärder på det internationella planet i form av kontroll av de omfattande direktinvesteringarna (dvs. investeringar i utland) och en förnyelse av det internationella valutasystemet. Reglerna för handelspolitiken (t.ex. i Gatt) måste ändras till u-ländernas fördel.

En del kan tvivla på möjligheten att relativt snabbt genomföra förändringar av detta slag på det internationella området. Den växande nationalismen talar ju ett annat språk. Det är också självklart att strider mot de stora internationella koncernerna måste föras även på den nationella nivån. Lagstiftning och beslutsformer är ju fortfarande i stor utsträckning bundna till nationalstaten. Men hela utvecklingen av det kapitalistiska produktionssystemet går i riktning mot internationalisering. Ekonomin har blivit global, politiken måste också bli det. Det vore fatalt för arbetarrörelsen om den inte utnyttjade de möjligheter som denna process givit den, utan lät kapitalets krafter ensamma njuta dess fördelar.

De borgerliga partierna har använt sin parlamentariska maktställning för stora förändringar av det svenska samhället i reaktionär riktning. Två viktiga strategiska lärdomar har ånyo besannats. För det första att den parlamentariska verksamheten är oerhört betydelsefull. För det andra att den inte är tillräcklig för att värna uppnådda resultat och göra nya demokratiska erövringar. Kampen om makt måste vara dubbel – föras både i och kring statsapparaten och på det plan som arbetsplatser och bostadsområden utgör. Den avgörande metoden för en varaktig förändring av maktrelationerna mellan arbete och kapital är enligt min åsikt kampen på arbetsplatserna för att undan för undan erövra makt från kapitalisterna – över arbetsmiljön, över löneprinciperna, över rättsförhållandena, över produktionsmetoderna osv.

Försvar av den offentliga sektorn och välfärdssamhället, av de arbetandes demokratiska rättsställning och levnadsstandard, kamp för rätten till arbete och utbildning, för en verkligt internationalistisk politik med global rättvisa och ekologisk uthållighet som övergripande mål – det är de viktigaste delarna i ett program för en socialistisk lösning på krisen.

Stefan Carlén: In och ut ur 1990-talskrisen – en ekonomisk-historisk och institutionell analys

Att leva mitt i historien

I de framtida ekonomisk-historiska läroböckerna kommer antagligen 1990-talskrisen att vara ett välkänt och väldefinierat begrepp. Med all säkerhet kommer den att framstå som en av de stora internationella kriserna under 1900-talet. Den samlade produktionen föll i nästan alla industriländer samtidigt som inflationen minskade, företag gick omkull och arbetslösheten steg till oanade höjder.

Gissningsvis kommer krisen tidsmässigt att avgränsas till åren 1990-94, med de tre mellersta åren 1991-93 som de verkliga bottenåren. Den inleddes 1990 med fallande tillväxttakt och fördjupades kraftigt under 1991 med negativ tillväxt i USA och England. Efter en liten återhämtning 1992 kulminerade den 1993, som blev det värsta året med sjunkande BNP i en majoritet av OECD-länderna. Krisens centrum hade då geografiskt förflyttat sig från USA och England i väster till den europeiska kontinenten och Japan i öster.

När det här skrivs, i januari 1994, verkar det som om vi är på väg mot bättre tider igen. Alla tecken tyder på det. Men säker kan man inte vara. Det är först med några års distans till krisen som det går att göra någorlunda korrekta analyser av dess orsaker, förlopp och implikationer. Att sitta mitt uppe i en dynamisk och omtumlande fas av den ekonomiska historien ger visserligen en närhet till det fenomen som skall studeras. En närhet som kan vara värdefull då det praktiskt taget dagligen går att uppleva det lidande och den ångest som en svår ekonomisk kris kan skapa hos vanliga människor av kött och blod. Men det finns också en risk att närheten förblindar. I medierna trängs politiker, ekonomer och opinionsbildare som i självklara ordalag med de egna värderingarna som utgångspunkt och utan minsta genans för bristande analys avger enkla svar om krisens orsaker. De skyller krisen på för höga skatter och för stor offentlig sektor. Ibland på bristande moral och att vi inte längre känner ansvar. Ibland sägs det att marknaden och spekulanterna fått för mycket att säga till om. Och ibland är det politikerna som fått för mycket att säga till om.

Det ligger i själva närheten till fenomenet en uppenbar fara för att nuperspektivets och dagspolitikens starka känslor tar överhanden och tränger ut den kyliga historiska analysen. Benedict Spinoza, den gamle filosofen, kunde ibland framhålla evighetens perspektiv framför dagsperspektivet. Ty sett från evigheten existerade inte nuets och närhetens starka känslor och engagemang vilka kunde fördunkla den rationella analysen.

En sekellång historisk analys är naturligtvis inte detsamma som att se något ur evighetens perspektiv. Men med tanke på den skrämmande ohistoriska behandling som krisen fått i medierna kan ibland ett 100-årigt perspektiv kännas lika *befriande* som det eviga perspektivet kunde kännas för Spinoza. Nu menade ju också Spinoza med evighetens perspektiv ett sätt att fånga de tidlösa och eviga sanningarna som manifesterade sig i ett rationellt och axiomatiskt system. Några sådana anspråk har inte jag med den här framställningen. De är betydligt mer blygsamma än så. Syftet är att ge en motbild till det vanligen omedvetet ohistoriska sätt som krisen så ofta framställs idag. Som om den var ett nytt och unikt fenomen. Som om det som händer i dag aldrig har hänt förr. För att förstå dagens kris är det, enligt min mening, nödvändigt att höja analysen över det snäva nutänkandet och sätta in 1990-talskrisen i sitt rätta historiska sammanhang.

Ekonomiska kriser i ett historiskt perspektiv

Vad som är en kris har i skilda tider haft olika betydelse. Det hänger ihop med att människorna historiskt sett levt och verkat i olika ekonomiska system. Det finns naturligtvis många olika ekonomiska system men det går att historiskt urskilja två huvudtyper. I den ena typen sker produktionen huvudsakligen för egen konsumtion och inte för avsalu. Det här är oftast en äldre

jordbruksekonomi där transaktioner sker ickekommersiellt utan några utvecklade marknadsmönster. I den andra typen sker produktionen huvudsakligen för försäljning. Det här är vanligen en modernare ekonomi med kommersiella transaktioner där industri, handel och jordbruk har utvecklade marknadsmönster.

I dessa olika ekonomier förekommer inte samma slag av ekonomiska kriser. Det som vi idag ser som ekonomiska kriser, finanskrisen och recessionen, kan inte existera i en ickekommersialiserad ekonomi. Ty dessa kriser kommer sig av en inneboende instabilitet i den kapitalistiska marknadsekonomin. En finanskris innebär att det har uppstått akuta betalningsproblem i det finansiella systemet. Detta kommer sig ofta av att ekonomiska aktörer har belånat en underliggande vara, till exempel fastigheter, till ett förväntat värde som ligger betydligt högre än det reella värdet. När bubblan spricker och priserna börjar falla kan inte längre aktörerna betala tillbaka de lån som de tagit, eftersom de var baserade på ett högre pris. Betalningarna ställs in, vilket innebär att kreditgivarna gör kreditförluster eller går omkull, vilket i sin tur innebär ännu mer störningar i det finansiella systemet.

Recessionen är en annan typ av ekonomisk kris än finanskrisen. Men den hänger också samman med det kapitalistiska marknadssamhället. Den kan ha olika styrka. Allt ifrån en mindre lågkonjunktur till en svår depression. När Keynes skrev om svängningarna i ekonomin var han noga med att påpeka vilken komplexitet som hela skeendet utgjorde. Men han tyckte sig ändå kunna peka ut den viktigaste komponenten för att förklara recessionen. Det rörde sig enligt Keynes om förändringar i *kapitalets marginella effektivitet*.¹ Mycket förenklat gick resonemanget ut på att de ekonomiska aktörernas optimistiska förväntningar om framtida avkastning tenderade att leda till överinvesteringar i kapital. Produktionen ökar och mer varor kommer ut på marknaden. Men priset sjunker och många varor förblir osålda. Det medför att avkastningen per enhet kapital börjar minska, vilket innebär att kapitalets marginella effektivitet minskar. Till slut kollapsar framtidstron och en desillusionerad pessimism sprider sig över den överinvesterade marknaden. Recessionen slår till.

Kriserna i den kapitalistiska ekonomin handlar därför till syvende och sist om felaktiga framtida förväntningar. Såväl finanskrisen som recessionen är bildligt talat barn av de kommersiella vinstförväntningarna. I det ickekommersiella samhället å andra sidan, där produktionen i huvudsak var inriktad mot egna behov och inte till försäljning fanns inte dessa felaktiga kommersiella förväntningar och därför inte den här typen av kriser.

I äldre tider var en kris istället oftast detsamma som en störning inom den då fullständigt dominerande näringsgrenen – jordbruket. Missväxt innebar vanligen katastrofala följder för befolkningen. Under missväxtår i Sverige kunde, precis som i Etiopien under 1980-talet, tusentals svältande människor lämna sina hem och bege sig ut på vandring efter föda. I mälardistrikten var det vanligt att de i sin desperation styrde kosan mot Stockholm. Året 1697, känt som ett av de värsta hungeråren i vår historia, beskrev ett samtida ögonvittne situationen i Stockholm så här: ”Många tusen fattiga ha från landet begivit sig hit till huvudstaden. De vackla, krypa eller ligga överallt på gatorna. Ingen vill taga dem i sina hus. Sålunda måste dessa arma olycksoffer tillbringa de ännu vinterkalla nätterna under bar himmel, liggande än här, än där vid väggarna. Många stod aldrig upp igen, och om morgnarna kommer stadsvakten och för bort de döda kropparna, vilka kastas i stora gropar och därpå en gång jordfästas.” Tusentals och åter tusentals människor dog av hunger. Även om dagens kris innebär mycket lidande så ter den sig onekligen som en västanfläkt i jämförelse med vad en missväxtkris kunde ställa till med. Historien kan verkligen göra en ödmjuk inför nuet.

Efter hand som samhället blev allt mer kommersialiserat uppstod de former av ekonomiska kriser som vi känner från idag. En av de första internationella ekonomiska kriserna inträffade

¹ John M Keynes, *The general theory of employment, interest and money*, London 1951, s 313 ff. (första utgåvan 1936).

under 1760- talet. Mot slutet av sommaren 1763 slog en finanskris till som fick verkningar över hela norra Europa. Huvudorsaken till krisen var ett s.k. växelrytteri (man drog växlar på växlar vilket innebar utökad kreditgivning) som handelshusen sysselsatte sig med under sjuårs- kriget (1756-1763). Det var de stridande staterna själva som sanktionerade växelrytteriet eftersom det gav medel åt den kostsamma krigföringen. Även den svenska staten gav enskilda handelshus i uppdrag att genom växelrytteri skaffa medel till kronan. För spekulanterna fanns det stora vinster att hämta på kriget. De stora kontinentala handelshusen i Amsterdam och Hamburg spekulerade kraftigt. Men när freden kom hade orsakerna till växelrytteriet försvunnit. Bubblan var dock redan så uppblåst att minsta händelse fick den att spricka. Och sommaren 1763 tvingades bröderna de Neufvilles handelshus i Amsterdam att ställa in betalningarna.²

Krisen blev förödande. Amsterdams bankirer lät de Neufvilles handelshus falla och i fallet drogs 18 andra handelshus med. Hamburgs handelsmän protesterade och varnade för att bankirernas beslut skulle störta hela Europa i en avgrund av elände. Men det hjälpte inte. Nittiofem av stadens handelshus fick ställa in betalningarna. Och trots att staten sköt till pengar gick en stor del förlorade. Även i Sverige drabbades handelshus som hade deltagit i växelrytteriet. Flera svenska handelshus som var belägna i Amsterdam tillhörde de 19 som gick omkull. Och under hösten lämnades flera bönskrifter in från handelsmän om frister för alla växel mål i domstolarna.

Dessvärre inträffade samtidigt med finanskrisen en allmän internationell lågkonjunktur som i Sverige utvecklade sig till en depression. I Stockholm avskedades närmare 60% av de anställda inom den rudimentära textilindustrin. Enligt statistiken stod mer än hälften av allt industriellt kapital obrukbart.

1760-talsdepressionen var antagligen den första ”riktiga” ekonomiska krisen i Sverige. Men dess verkan på den totala ekonomin var ytterst marginell. Den drabbade endast den lilla del av ekonomin som rörde utrikeshandel och manufakturindustri. Och där var blott 1% av Sveriges befolkning engagerade. Huvuddelen av befolkningen som hade sin utkomst av jordbruket berördes inte alls av krisen.

Men det viktiga med 1760-talsdepressionen var inte dess omfattning utan att den faktiskt inträffade. Den innebar i många stycken en vändpunkt i historien. Ett bevis för att en kapitalistiskt organiserad produktion inom tillverknings- och handelssektorn för första gången fått fotfäste i det svenska traditionella samhället.

Efter hand som samhället och ekonomin utvecklades och ju större andel av befolkningen som blev verksam inom de kommersiella sektorerna, desto mer omfattande blev kriserna. Den berömda 1930-tals- depressionen blev så vittgående därför att nästan hela befolkningen i någon mån hade blivit beroende av de kommersiella sektorerna. Å andra sidan hade utvecklingen minskat förekomsten av det äldre samhällets kriser. Risken för missväxt och epidemier hade i det närmaste försvunnit.

Att kriserna efter 1930-talsdepressionen inte varit lika kraftiga brukar tillskrivas tillkomsten av den keynesianska stabiliseringspolitiken. Men det går också att konstatera en kraftigt växande offentlig sektor under perioden 1930-1980. Det innebär att utvecklingen gradvis återskapade en ickekommersiell sektor och som följaktligen inte heller var utsatt för konjunktursvängningar. Den offentliga sektorn kunde fungera som en buffert mot konjunktursvängningarna. Men under 1980-talet minskade den offentliga sektorns andel av BNP, i Sverige från 33% till 29%. Samtidigt kommer en internationell våg där privatiseringar och nya marknadslösningar ersatte offentliga system. Det är tänkbart att en viss del av den relativt djupa 1990-talskrisen kan förklaras med att svängningarna blev större då den kommersiella sektorn fick öka.

² En utförlig analys av 1760-talskrisen finns i Stefan Carlén, *1760-tals-depressionen – en kapitalistisk kris i ett feodalt samhälle*, opublicerad stencil Ekonomisk historia Stockholm, 1989.

Den ekonomiska krisen 1991-1993

Kunde Sverige ha undvikit krisen 1991-93? Nej, med största säkerhet inte. Som en del av den internationella ekonomin fanns inga utsikter att komma undan. Och att den ekonomiska krisen under 1990-talets första hälft verkligen var en internationell kris syns tydligt i OECD-statistiken. Efter en längre tids högkonjunktur under 1980-talets senare del började en hel del tecken att tyda på att allt inte stod rätt till i den internationella ekonomin. Redan 1990 började tillväxttakten att falla i OECD-området. Och 1991 föll den rejält. I stora länder som USA, England och Canada samt några till inträffade till och med negativ tillväxt. Även i de europeiska länderna syns krisen i form av fallande tillväxttakt. Läget 1992 är något stabilare, men 1993 slår krisen till ordentligt. Negativ tillväxt uppträder i majoriteten av OECD-länderna. Även i starka länder som Japan, Tyskland, Frankrike, Schweiz, Österrike, Belgien mfl. Det verkar som om 1993 var krisens bottenår. Under 1994 tycks utvecklingen ta fart igen i OECD-området och om man får tro prognoserna för 1995 kan man med fog säga att krisen då kommer att vara över för den här gången.

Sverige drabbades näst Finland hårdast av den ekonomiska krisen. Under tre år i följd 1991-1993 föll den samlade svenska produktionen. Arbetslösheten ökade markant från ca 2% till för Sverige ofattbara nivåer över 8%. Statsfinanserna försvagades kraftigt Budgetunderskotten växte och statsskulden galopperade.

Krisen var inte bara en recession utan också en finanskris av det svårare slaget. Den värsta sedan finanskrisen 1921-23. Då hade exportföretagen lånat stora pengar av bankerna. Deras säkerhet var de förväntade framtida försäljningarna av sina varor. De hade med andra ord räknat att få ett visst pris för varorna vid framtida försäljning. Det hade även bankerna räknat med. Men priserna föll och företagen hade inte längre täckning för lånen. Flera företag fick ställa in betalningarna. De flesta banker drabbades av stora kreditförluster. Lösningen blev att staten fick agera "bankakut" och stödja banksystemet. Staten reorganiserade, tog över banker, och stöttade flera så att de inte gick omkull.

Händelserna 1921-23 har anmärkningsvärt många drag som påminner om dagens bankkris. En skillnad är dock att de underliggande varor som den här gången blåstes upp inte var exportvaror utan fastigheter. På den svenska kreditmarknaden ansågs fastigheter under 80-talets andra hälft vara de mest säkra och vinstgivande placeringarna. En, som det skulle visa sig, enorm spekulationsbubbla tog sin början kring 1985 då bankernas utlåningstak avskaffades. Hugade spekulanter lånade upp kapital och placerade det genom att köpa fastigheter. Bankerna stödde fastighetsaffärerna och utlåningen ökade långt över vad som var normalt och framförallt hälsosamt. Fastighetspriserna blåstes upp och steg mycket snabbt. Därmed fick marknaden signaler att placera ännu mer kapital i fastigheter. Bankerna och finansbolagen slogs om att få låna ut pengar. Säkerheten bestod av det förväntade framtida värdet på fastigheterna. Men dessa hade under åren blåsts upp till orimliga proportioner och till slut sprack bubblan. Resten vet vi. Bankerna fick enorma kreditförluster. Staten fick inrätta en bankakut och ta över vissa banker och pumpa in pengar i andra. Historien hade upprepat sig.

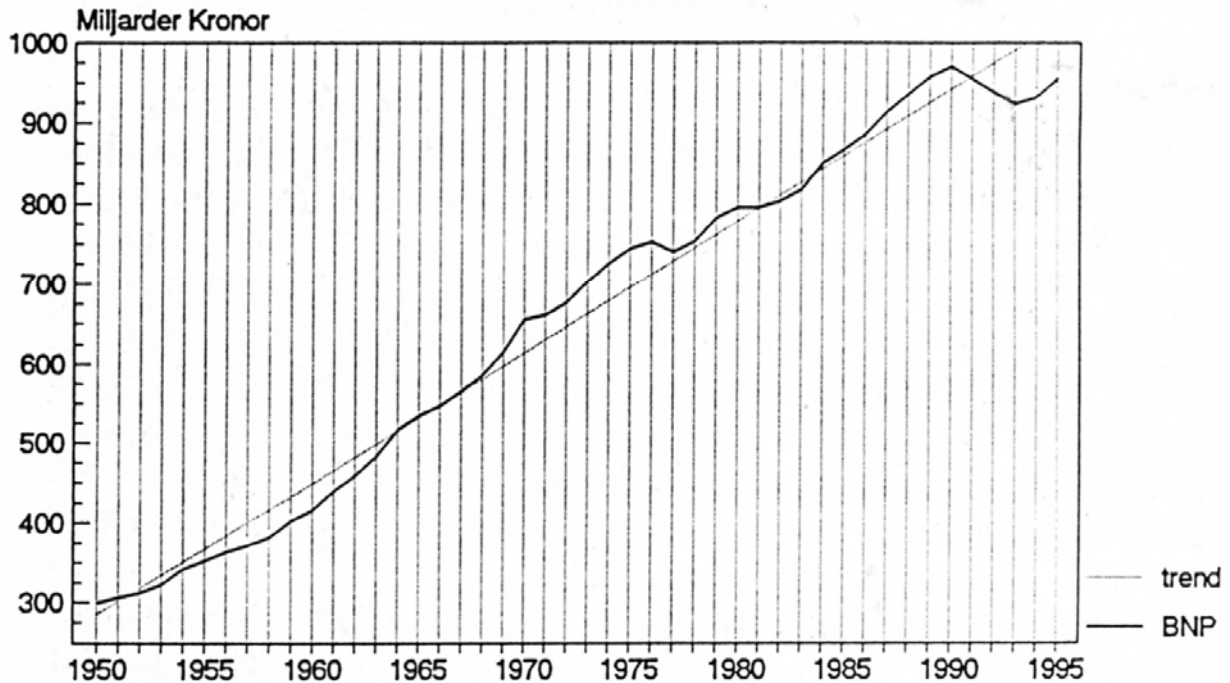
1990-talets "nya" institutioner – normpolitiken och skattereformen

Varken recessionen eller finanskrisen har på något sätt varit unika för Sverige. Men faktum kvarstår att krisen som helhet, bortsett från Finland, drabbade Sverige hårdast. Varför? I finansminister Anne Wibbles budgetproposition som kom i januari 1994 så var huvudbudskapet att regeringen nu stålbadat Sverige igenom krisen. Att krisen drabbat Sverige värre var priset som vi fått betala för att rätta till systemfel och alla misstag som gjordes under 70- och 80-talen. Men stämmer det? Kan dagens kris i huvudsak förklaras med hänvisning till systemfel och misstag som gjordes under 70- och 80-talen?

En konkurrerande analys som jag kommer att argumentera för är att krisen inte berodde på några allvarliga systemfel i svensk ekonomi. Istället fördjupades den internationella krisen

genom den åtstramningspolitik som regeringen förde och som hängde samman med två institutionella förändringar i början av 1990-talet. Titta på den bild av Sveriges BNP-tillväxt från 1950 års faktiska nivåer till 1995 års prognoserade nivå som ges i diagrammet.

Sveriges BNP 1950–1995 1985 års priser

Källa: Nationalräkenskaperna, Konjunkturläget.

Det är uppenbart att det är något speciellt som händer i början av 1990-talet. Men vad beror det på? Om vi föreställer oss ett långt perspektiv och drar ut trendlinjen ytterligare 20 år till 2015. Skulle då den ekonomisk-historiska forskningen välja att i första hand lägga den större analysstyngden vid 70- och 80-talen? Troligen inte då det är i början av 1990-talet som något händer. Mest rimligt vore att först se efter om det skedde några större förändringar då. Skulle det sedan visa sig att det inte skedde några förändringar så vore det naturligare att sikta in sig på 70- och 80-talen. Men nu skedde det verkligen två radikala institutionella förändringar i den svenska ekonomiska politiken i början av 1990-talet. Dessa kan mycket väl förklara varför Sverige efter 1990 "halkade efter".

Den första institutionella förändringen var att en monetaristiskt inspirerad politik, s.k. normpolitik, fick ett ordentligt genomslag i praktiken genom regeringen Bildts tillträde. Dock hade den inletts i försiktig skala redan 1990 av Allan Larsson. Att i första hand bekämpa inflationen sattes därför redan från 1990-talets början som det främsta målet för den ekonomiska politiken.

Den "systemfelsanalys" av krisen som Anne Wibble lutar sig mot har starka monetaristiska förtecken. Själva analysen är till för att legitimera kampen för prisstabilitet. Traditionell monetarism kännetecknas av just inflationsbekämpning och en ständigt avvisande hållning till statliga stimuleringar av ekonomin. Inflation är enligt monetarister inget annat än utvidgningar av penningmängden. En bärande tanke är därför att statens uppgift är att slå fast en viss ökningstakt av penningmängden som är relaterad till den totala produktionen och därefter lämna ekonomin i fred.

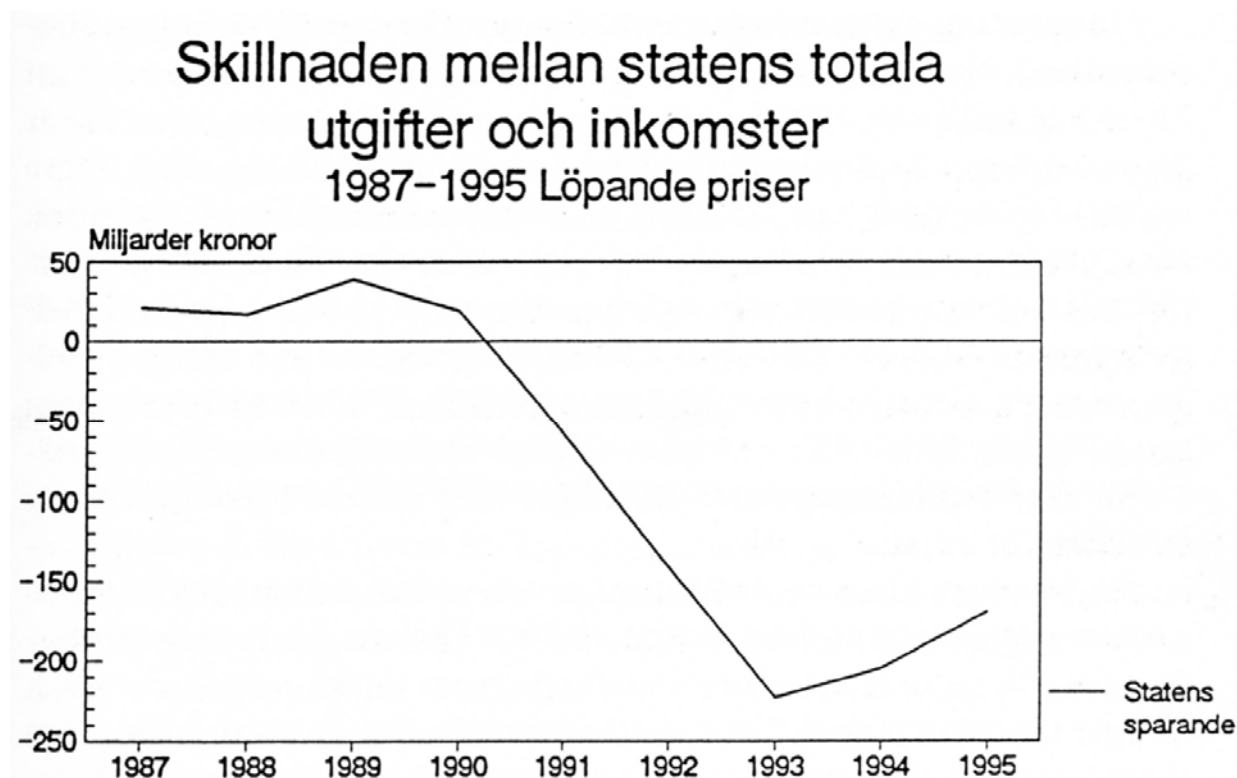
I Sverige hade en rad tongivande ekonomer (fast långt ifrån alla) under 80-talet börjat svänga mot att förordade en politik som satte inflationsbekämpningen i första ledet. Normpolitik blev ett ofta använt ord i debatten. Precis som Odysseus lät sig surras fast vid masten för att inte frestas av sirenernas sång och lockas till fördärvet, skulle statsmakterna surra fast den ekonomiska politiken vid en norm så att aktörerna var säkra på att den inte skulle ändras. Den normpolitik som Wibble skulle komma att bedriva var att i alla väder hålla fast i den fasta växelkursen.

Carl Hamilton och Dag Rolander har i en inspirerande bok skarpt kritiserat normpolitiken i allmänhet och regeringen Bildts politik i synnerhet.³ När regeringen Bildt tillträdde sattes inflationsbekämpningen i högsätet. Problemet var bara att det inte längre fanns någon inflation att bekämpa. Sverige var inne i en djup lågkonjunktur, inflationen hade fallit och arbetslösheten galopperade. I det här läget blev Wibbles ekonomiska politik som att hålla salt i såren. Det fruktlösa försvaret av den fasta växelkursen ledde till att Sverige fick avsevärt mycket högre räntor än omvärlden. Innebörderna blev att företag slogs ut och att arbetslösheten ökade ännu mera. Dessutom lades sparpaket på sparpaket som innebar ännu mindre konsumtion och konsumtionsförväntningar som gjorde att företagen förlorade ytterligare kunder vilket än mer spädde på depressionen. Sverige hade hamnat i en ond nedåtgående spiral.

Efter att kronan hade fallit hösten 1992 fanns det dock utrymme att sänka den korta räntan och få fart på ekonomin. Men Wibble var fast besluten att fortsätta och hålla upp räntorna för att inte få igång inflationen. Trots att företagen knäade och slogs ut till följd av de höga räntorna skulle normen om inflationsbekämpningens primat hållas.

Får man tro Hamilton och Rolander har normpolitiken inneburit en katastrof av sällan skadat slag. Och deras argumentering känns onekligen stark i ljuset av historiska erfarenheter. Att en lågkonjunktur bör mötas med stimulans är närmast ett axiom i elementär ekonomisk teori och praktik. Här gjorde man tvärtom för att bekämpa en inflation som inte fanns.

Diagram. Skillnaden mellan statens...

³ Carl Hamilton & Dag Rolander, *Att leda Sverige in i krisen*, Stockholm 1993.

Den andra institutionella innovationen i början av 1990-talet var det nya skattesystemet som beslutades i juni 1990 och genomfördes helt och hållet i början av 1991. Vad har det betytt för ett annat av den ekonomiska krisens olycksbarn, nämligen statsfinanserna? I diagrammet nedan syns det faktiska utfallet mellan statens totala inkomster och utgifter, det som brukar kallas statens finansiella sparande. Bilden ger knappast något intryck av att allvarliga misstag gjorts under 80-talet. Snarare att det var något som gick snett i början av 1990-talet. Ty ännu år 1990 hade staten ett positivt finansiellt sparande. Men under 1991 tycks det som om botten helt gått ur statsfinanserna.

Källa: Konjunkturläget

Det är dock inte i första hand statens utgifter som ökat utan dess skatteinkomster som minskat. Räknat i fasta priser var statens inkomster 150 miljarder mindre 1993 än vad de var 1990. Det här beror nu inte enbart på skattereformen. En orsak är också den ökade arbetslösheten som gjort att antalet personer som betalar skatt har blivit mindre. En annan orsak är den negativa tillväxten som gjort att de totala inkomsterna på vilken skatten baseras har minskat. Men dessa båda faktorer är en följd av regeringens normpolitik som via de höga räntorna drivit upp arbetslösheten och minskat produktionen.

Hur stor del av de minskade skattemiljarder kan tillskrivas skattereformen? Härom tvista de lärde. Finansdepartementet menar att "bara" 22 miljarder 1993 kan förklaras av skattereformen. Men det är en partsinlaga. Andra bedömare har kommit fram till betydligt högre siffror. Det är dock mycket svårt att komma fram till en exakt siffra. Men om vi gör ett enkelt överslag. Och räknar in alla skatter och avgifter (i stat, kommuner och socialförsäkringar) så får vi den nationella ekonomins totala skattekvot eller skattetryck som det vanligen kallas med en negativ klang. Mellan 1989 och 1993 har skattekvoten minskat från 56 till 48 procent av BNP. Om den hade varit oförändrad 1993 så hade det inneburit ytterligare 115 miljarder i offentliga inkomster.

Ett annat problem med skattereformen var att den inneburit en gigantisk omfördelning från fattiga till rika. Det var de direkta skatterna, dvs. de som är mest omfördelande, som också minskade mest. Det här innebar i praktiken skattelättnader för de som hade stora inkomster och förmögenheter. Det är naturligtvis en moralisk katastrof av stor dignitet när det är de svagaste grupperna som får betala notan genom att det måste sparas i de offentliga utgifterna för att täcka skattelättnader för de rika. Omvänd Robin Hoodpolitik sticker i svenskens ögon och manifesterar sig snabbt i opinionssiffrorna.

Men skattereformen innebar inte enbart ett hål i statsfinanserna och en omfördelning från rika till fattiga. Joachim Vogel har helt korrekt påpekat att den dessutom måste ha bidragit till att förvärra krisen.⁴ Övergången till det nya skattesystemet, som innebar minskade avdragsmöjligheter då vi samtidigt hade minskande inflation och ökande realräntor, stimulerade till sparande och skuld amorteringar som ledde till en kraftig minskning av den inhemska efterfrågan. Enligt Vogel ökade hushållens nettosparande mellan 1989 och 1992 med över 100 miljarder kronor. Troligen i de rikaste hushållen eftersom de fick de största skattesänkningarna. Det här spädde naturligtvis på tendenserna hos den redan minskande produktionen och ledde till en ökad arbetslöshet.

Normpolitiken och skattereformen är därför två institutionella förändringar i början av 1990-talet som mycket väl kan förklara varför Sverige drabbades hårdare av den ekonomiska krisen än andra OECD-länder. Dessa båda förändringar av den svenska politiska ekonomin kan tillsammans med den internationella krisen ses som huvudorsaken till att Sverige fick hög arbetslöshet, krympande ekonomi samt stora statsfinansiella underskott och ökande statskuld.

⁴ Bland annat på DN-debatt den 13 nov 1993.

Ett helt annat resultat hade antagligen uppstått om det från början hade bedrivits klassisk keynesiansk politik när vi 1990 var på väg in i lågkonjunkturen. Vad hade hänt om man satt in stora stödåtgärder från statens sida, t.ex. låtit penningmängden öka och därigenom fått ner räntorna och medel till offentlig konsumtion. Krisen torde då ha varit betydligt mindre. Och inte alls lika kännbar. Men inflationsbekämparmentaliteten var stark och i stället för att möta den annalkande lågkonjunkturen med stimulanser så möttes den med sparpaket redan av Allan Larsson. Regeringen Bildt drev sedan denna motsatta keynesianism vidare till sin spets. Till detta kommer en skattereform som, dels skapade ett enormt budgetunderskott, dels förvärrade krisen genom att ännu mer minska den inhemska efterfrågan. Framtiden är nu begränsad av de restriktioner som gigantiska budgetunderskott och tre förlorade år har skapat. Vad skall vi nu ta oss till?

Rädslan för inflationen kan komma att stå oss dyrt...

Det är inte lönt att gråta över spilld mjölk heter det. Men framtiden börjar i det förflutna. Och den som har makt över historieskrivningen kan också bestämma över nuet och framtiden. Just nu har Anne Wibble den makten och i hennes historieskrivning så var krisen grundad i systemfel och misstag som gjordes under 70- och 80-talen.

Det är viktigt att inte ett perspektiv får stå oemotsagt utan att andra konkurrerande analyser lyfts fram så att de kan jämföras rationellt. Annars finns en risk att vi inget lär av historien.

Vad kan till exempel historien säga oss om vad en stram penningpolitik i en sådan situation som vi befinner oss i nu kan medföra? Lennart Schön har gjort en intressant analys av 1990-talskrisen som kan ge oss svar på den frågan.⁵ Han har jämfört vår kris med andra kriser och därmed sett ett mönster i den ekonomisk-historiska utvecklingen. Enligt Schön kan man i kriserna finna en historisk tidsrytm. Ett grundläggande drag i denna rytm är att världsekonomin vart 20:e år tycks växla in på ett nytt spår. Det finns en regelbundenhet med återkommande kännetecken i dessa spårväxlingar. Varannan gång går utvecklingen eller har potential att gå i diametralt olika riktningar. Det innebär att den vart 40:e år går i samma riktning.

De stora internationella kriserna kring 1870, 1910 och 1950 kännetecknades av att utvecklingen var i stånd att växla spår från en inåtvänd omvandlingsfas till en utåtvänd och internationell integrationsfas. De hade föregåtts av inre omvandling, innovationsspridning och kraftig expansiv kreditgivning. Kriserna kring 1890, 1930 och 1970 hade å andra sidan föregåtts av de nyss nämnda periodernas ”internationalisering” med ökat beroende av världsmarknaden och växande internationella skuldförbindelser. Dessa kriser var internationella skuld- och strukturkriser som innebar slutet för epoker och världsordningar.

I denna historiska rytm passar 1990-talskrisen in. Enligt Schön är det nu för fjärde gången i industrisamhällets historia som utvecklingen växlar spår från den inåtvända omvandlingsfasen till den utåtvända internationella integrationsfasen. Vi hade alltså ett liknande läge kring 1870, 1910 och 1950. Schön tror inte på någon fullständig historisk determinism. Huruvida vi får en lycklig utgång eller inte i dessa spårväxlingar beror på aktörerna och den ekonomiska politiken. Och det är därför som det är intressant att jämföra vilken politik som bedrevs vid de tidigare lyckade och misslyckade tillfällena. Ty 1870 och 1950 lyckades politiken och man kunde skörda de latent vinsterna med hög tillväxt i 20 år framåt. Däremot misslyckades man att göra det 1910. Vad kan vi lära oss av dessa historiska erfarenheter?

Det finns naturligtvis massvis med kunskap att hämta i denna historiens skattkammare. Det som dock är mest intressant för den här framställningen är huruvida kampen för prisstabilitet och den därav följande ekonomiska politiken med starka sparkrav är något att förorda om vi skall lära av historien?

⁵ Lennart Schön har i två lättillgängliga artiklar på DN-debatt den 22 sep och den 12 okt 1992 framfört sina synpunkter. Observera att de skrevs innan kronan föll den 19 nov 1992.

Svaret blir då med all tydlighet nej. Då finns risk att vi gör samma misstag som gjordes 1910. Och vilka följder det kan få kan vi bara spekulera i. Den historiska erfarenheten visar att nyckeln till fortsatt god utveckling ligger i att en betydande kreditexpansion tillåts eller inte. På 1870-talet och 1950-talet möjliggjordes denna kreditexpansion genom de internationella institutionerna som guldstandarden och Bretton Woodsavtalet. Vi hade då i England respektive USA starka makter som kunde leda den internationella integrationen. Det ledde till betydande inflationsperioder, men växelkurserna kunde trots det ligga fasta. Den expansiva politiken skapade en dynamik och tillväxt som saknar motstycke. Annat var det 1910. Då klarade USA inte alls av sin ledande roll som centrum för de internationella kapitalrörelserna. I stället för utåtriktad integration vände man sig inåt och frös överskotten med snäv penningpolitik som skulle stärka dollarn och motverka inflation men som samtidigt svältfödde Europa och övriga världen på kapital. Det här skapade kapitalbrist som hindrade den internationella integrationen, hämmade investeringar och ledde till kraftiga inhemska inflationsspiraler.

Det är, enligt Schön, allvarligt att de starka krafterna i världsekonomin verkar vara på väg att upprepa historiens misstag. Tyskland som ironiskt nog har en stark historisk erfarenhet som gör att de vill hålla ner inflationstendenser kan p.g.a. av detta, precis som USA gjorde på 1910-talet, hindra den expansiva dynamiken i världsekonomin. Monetaristisk inflationsbekämpning anses alltjämt vara ett överordnat mål. I ett skede när det gäller att ta till vara på den potentiella dynamiken som skapats genom att stora innovationer införts och nya marknader öppnats är det av högsta vikt att möjliggöra kreditexpansion från bankväsende och stat för långsiktiga investeringar. Att i det här läget premiera inflationsbekämpningen kommer att förhindra den nödvändiga kreditexpansionen och hämma tillväxten och de långsiktiga investeringarna. I dagens läge när vi måste hitta institutionella lösningar för att klara av framtidens kreditbehov kan inte en normbaserad penningpolitik få stoppa utvecklingen. Tvärtom måste penningmängden få tillåtas att öka.

Den överdrivna rädslan för inflation har nu under lång tid styrt den makroekonomiska debatten. Det är förvisso riktigt att inflationen inte kan stiga hur mycket som helst. Men samtidigt är den hårda åtstramning som ett tufft inflationsmål innebär mycket kostsamt. I USA och England har politiken lett till en social katastrof genom att stora klyftor och budgetunderskott har skapats. Samma tendenser ser vi idag i Sverige. Frågan är om inflationsbekämpningen över huvud taget leder till något annat än högre arbetslöshet och stora produktionsbortfall. Paul Krugman, som är en av världens ledande nationalekonomer, menar att det är betydligt mer kostsamt att bekämpa inflationen än att leva med den. Han har beräknat att en enhet inflationsbekämpning kostar 4 enheter produktion.⁶ Det kan väl ge ännu en tankeställare om den svenska 1990-talskrisen. Jag tror att vi måste tillåta oss att leva med en viss inflation. Ty alternativet kostar betydligt mer än det smakar.

Framtiden finns i en utbyggd offentlig sektor

Den viktigaste frågan idag rör huruvida vi kan komma till rätta med den höga arbetslösheten. Det är ett enormt slöseri med resurser då en stor del av befolkningen går utan arbete då det faktiskt finns behov som behöver bli tillfredsställda. Det är också allvarligt att en hög arbetslöshet kan permanentas och därigenom skapa ett tudelat samhälle med stora inkomst- och förmögenhetsklyftor.

Hur kan arbetslösheten minskas? För att hitta ett svar på det måste vi se till den långsiktiga ekonomiska utvecklingen gällande sysselsättning. Det är viktigt att skilja mellan ekonomisk tillväxt och ekonomisk utveckling. Tillväxt innebär en ökning av den totala produktionen. Ekonomisk utveckling är oftast en varaktig strukturomvandling av hela samhällsekonomin. Om BNP är ett mått på tillväxt så är andelen sysselsatta i olika sektorer i ekonomin det kanske vanligaste måttet på utveckling.

⁶ Paul Krugman, *En tid av minskade förväntningar*, Malmö 1992, s 76 ff.

*Diagram. Andelen sysselsatta**[DENNA FIGUR SAKNAS]**Andelen sysselsatta inom olika sektorer av ekonomin 1870-1990*

Källa: SCB Historisk statistik, Statistisk årsbok

I diagrammet syns utvecklingen i Sverige mellan 1870-1990. Andelen sysselsatta inom jordbruket har stadigt minskat. Inom industrisektorn ökade sysselsättningsgraden fram till slutet av 60-talet men har även den sedan dess minskat. Det här är inget konstigt utan ett tecken på en väl fungerande ekonomi. Det visar att industrin och jordbruket genom bl.a. ökade insatser av kapital blivit mer effektiva. De behöver inte längre lika många anställda för att klara produktionen. Det är ibland lätt att tro att om andelen anställda inom industrin minskar så minskar industriproduktionen och därmed grunden för välfärdsstaten. Men det är en missuppfattning. Jordbruket som tidigare sysselsatte 80% av befolkningen sysselsätter idag mindre än 3%. Samtidigt producerar jordbruket många gånger mer än vad det gjorde tidigare. Detsamma gäller för industrin. Trots att allt färre sysselsätts inom industrin så har industriproduktionen stadigt ökat.

I såväl regeringens finansplan som i den socialdemokratiska skuggbudgeten hoppas man på att arbetslösheten skall minska med hjälp av nya industrijobb. Det är utifrån den historiska utvecklingsanalysen detsamma som att leva i kvar i en gammal tids tänkande. Visst är det viktigt att *industriproduktionen* ökar men det kommer inte innebära att några nya jobb skapas. Det framgår tydligt av den konjunkturbarometer som kom i januari 1994. Företagen har aldrig haft så stor framtidstro och orderingångarna är fyllda. Men det framgår också att detta inte skapar några nya jobb. Det beror på att de helt enkelt är bortrationaliserade. De finns inte och kommer om utvecklingen av ekonomin är god heller aldrig att finnas. Det finns en uppenbar risk att arbetslösheten permanentas om man satsar på att det är inom industrin som "de riktiga" jobben skall komma.

Om man på allvar vill bekämpa arbetslösheten så är det i tjänstesektorn som de nya jobben skall sökas.⁷ Att tro på nya industrijobb som lösning på dagens arbetslöshet vore detsamma som att under 30-talsdepressionen vilja lösa arbetslösheten genom att hitta nya jobb inom jordbruket. Tjänstesektorn har alltsedan början av 1970-talet kommit att dominera den ekonomiska infrastrukturen när det gäller arbetstillfällen. En liknande utveckling finns i alla industrialiserade länder med en växande tjänstesektor som sugit upp den arbetskraft som blivit bortrationaliserad från industrin och jordbruket. Inom alla utvecklade länder ser man också att både den privata och den offentliga tjänstesektorn har ökat.

Nyckelfrågan inför framtiden är om vi i det nya tjänstesamhället skall lösa arbetslöshetsproblemen inom den privata eller den offentliga sfären. Var skall alla som blir bortrationaliserade finna sin sysselsättning. Här finns det utrymme för politiska val. Den privata tjänstesektorn tycks inte ensam kunna sysselsätta de som idag är arbetslösa. Det märks inte minst på den europeiska kontinenten där arbetslösheten varit mycket hög under lång tid. Istället har det under senare tid kommit flera radikala förslag för att minska arbetslösheten via andra delar av den "privata" sfären.

Något som vanligen förespråkas med hänvisning till de usla statsfinanserna är en reträtt från välfärdsstaten och en återgång till obetalt hushållsarbete i det civila samhällets regi. Det här skulle radikalt förändra maktförhållandena i samhället. I praktiken skulle det antagligen innebära att kvinnorna fick gå tillbaka till hemmet och ta hand om barnen och de gamla. Det skulle också medföra att många av de svagare grupper (arbetslösa, handikappade, fattiga, ensamstående, sjuka, yrkesskadade mm.) som via den offentliga sektorn kunnat få en starkare och självständigare position i samhället åter skulle bli beroende av grannskapets välvilja. En

⁷ Den bästa framställningen på det här temat finns i Anders Forsman, *Det nya tjänstesamhället*, Gidlunds 1987.

annan "privat" lösning vore att lita till "marknaden" och genom skattelättnader stimulera en marknad för hushållsarbete. Det här har i arbetslöshetens spår blivit mycket omhuldat och har i januari 1994 presenterats som ett förslag av regeringens utredare. En kritik mot detta är att risken är stor för en återgång till "pigsamhället" där en underbetald underklass skulle få tjäna åt en överklass. Dessutom skulle också detta innebära ändrade maktförhållanden och vidgade sociala klyftor. Ett tredje förslag som blivit allt vanligare i debatten är att ändra i arbetsrätten samt att minska fackets makt så att lönerna kan bli mer rörliga neråt. Arbetskraft skulle då kunna anställas billigare. Ett motargument till det här förslaget förutom att företagarnas makt skulle öka på arbetstagarnas bekostnad är att det i ett jämförande perspektiv inte är säkert att det skulle skapa några nya jobb. För övrigt kan det finnas utvecklingsekonomiska skäl till att ha högt löneläge. Historiskt sett har det visat sig att ett land med högre löneläge tenderar att struktururomvandlas snabbare än ett med lågt löneläge.

Alla dessa tre "privata" förslag är högst reella. Och måste tas på allvar. För den historiskt kunnige representerar de dock en verklighet som redan funnits i en äldre tids samhälle. De manifesterade en ojämn makt- och inkomstfördelning som gradvis avvecklats genom välfärdsstatens utbredning. Är då dessa gårdagens lösningar modellen även för framtiden? Det finns ett annat alternativ. Och det är att lösa problemen i den "offentliga" sfären.

Ett argument för offentliga lösningar är att det då går att få en demokratisk och politisk kontroll över de stora inkomstflöden som genereras av jordbruks- och industrisektorerna. Arbetslösheten skulle till exempel kunna lösas genom fler offentliga tjänster eller genom arbetstidsförkortningar. Ett annat argument är att om ökad jämlikhet mellan inkomster och förmögenheter samt ökad jämställdhet mellan könen är viktiga mål så uppnås dessa bäst genom offentliga lösningar. Det kan vara viktigt att komma ihåg att viljan att politiskt styra över den fördelning som genererades av den privata sfären och "marknaden" i stor utsträckning ligger bakom den offentliga sektorns tillväxt under 1900-talet. Demokratins uppkomst förde med sig ett brett folkligt inflytande och en maktförskjutning i samhället som gynnade en offentlig tillväxt. Välfärden hade tidigare i huvudsak fått lösas i den privata sfären genom marknaden och det civila samhället. Ojämligheten var uppenbar i en situation där en stor del av befolkningen inte hade tillgång till någon välfärd över huvud taget. Den fundamentala skillnaden mellan privat och offentlig produktion är att den privata skall bedrivas så lönsamt som möjligt. Priserna sätts därför så att intäkterna skall bli så stora som möjligt. Människor som inte har råd att betala stängs då ute från konsumtionen. Arbetarrörelsens ökande inflytande gav möjlighet att politiskt förändra den här ojämlika fördelningen. Den bärande tanken var att göra välfärden tillgänglig för alla. Plånbokens tjocklek skulle inte vara avgörande. Istället skulle man via skattsedeln omfördela så att även de fattigaste skulle kunna konsumera tjänster de annars aldrig hade haft råd till.

Det finns dock många argument som talar mot offentliga lösningar. Det vanligaste är att vi har stora budgetunderskott och att vi helt enkelt inte längre har råd med den offentliga sektor vi har idag. Än mindre med en ännu större. Det här argumentet kan tillbakavisas med att, som vi tidigare sett, det inte är de offentliga utgifterna som är för stora utan att det är skatteinkomsterna som minskat. Och att det i sin tur har sina orsaker i dålig ekonomisk politik och en misslyckad skattereform. Om den politiska viljan finns så går det att ändra den ekonomiska politiken och öka skatteinkomsterna så att vi får råd med välfärden. En opinionsundersökning i januari 1994 visade att en bred majoritet av befolkningen är beredda att höja skatten för att få behålla välfärden.

Mot detta brukar framhållas att vi redan har världens högsta skattetryck, att höga skatter försämrar ekonomins totala effektivitet samt att vi inte kan hålla högre skatter än omvärlden för då kommer de högavlönade och "dugliga" att emigrera.

Men dessa argument är inte oreserverat sanna. För det första har inte Sverige världens högsta skattetryck. Inte ens när det 1989 var beräknat till 56 procent av BNP var det högst i världen. I

Sveriges siffror räknas hela avgiften till socialförsäkringssektorn som skatt. I andra länder är den till vissa delar klassad som avgift. Om Sverige hade tillämpat liknande beräkningsgrunder så hade skattetrycket varit lägre – än i flera EU-länder. Sedan har ju också skattereformen sänkt skattetrycket från 56 till 48 procent. Så nog finns det utrymme för skattehöjningar.

Det andra argumentet om att höga skatter försämrar effektiviteten i ekonomin har inget direkt stöd i den empiriska forskningen. Istället rör det sig om en rent teoretisk konstruktion som oftast försöker göra sken av att vara empirisk verklighet. Ett exempel kan ges av Bo Södersten som i inledningen till en antologi om den offentliga sektorn skriver att ”vi på nytt får belägg för att en stor offentlig sektor och ett åtföljande högt skattetryck leder till att den totala effektiviteten i ekonomin minskar.”⁸ Men vid en närmare titt på Söderstens ”belägg” så består det bara av en teoretisk modell där slutsatsen om minskad effektivitet med nödvändighet följer på modellens påhittade förutsättningar. Nietzsche kunde träffande likna ett dylikt tillvägagångssätt vid att gömma något bakom en buske för att sedan berömma sig själv över att man hittat det man gömt. I varje fall är det inget övertygande argument.

De riktiga empiriska undersökningar som gjorts har i vissa fall, när det rört kvinnor inom särskilda yrken eller liknande undergrupper, kunnat påvisa effekter av skattesänkningar. Men oftast tycks inga effekter alls märkas. Den amerikanske ekonomen Mancur Olson har till exempel visat att det inte finns något samband mellan ett lands skattetryck och dess tillväxt. Man kan med fog säga att det inte finns några enkla och klara empiriska samband mellan skatter och ekonomins effektivitet. Argumentet förlorar också sin lyskraft om man betänker att det i alla tider funnits ekonomer som hävdade att skattetrycket nått gränsen för vad ekonomin kan tåla oavsett om det har varit 10 procent eller 60 procent av BNP.

Det tredje skatteargumentet om att höga skatter gör att människor flyttar utomlands är också ett s.k. ”evigt” argument. Man kan kalla det ”de-dugliga-flyr-landet”-argumentet. I debatter i historien kommer det ofta upp när det gäller politiska åtgärder som på ett eller annat sätt drabbar överheten. Det var till exempel vanligt förekommande vid Karl XI:s reduktion då gods återtog från de stora adelsmännen. De dugligaste skulle då fly landet vilket sades skulle leda till en katastrof för riket. På samma sätt används det idag. Men historiskt sett har skillnader i skatter mellan länder inte lett till någon migration.

Det finns i dag inga fundamentala ekonomiska restriktioner som hindrar en utbyggnad av den offentliga sektor. Det saknas inte heller politisk vilja hos befolkningen. Enligt mitt sätt att se så är den offentliga sektorn inte något problem utan lösningen på våra problem.

Sammanfattning och slutord

Jag har betonat vikten av att ha ett historiskt och institutionellt betraktelsesätt på 1990-talskrisen. Lågkonjunkturer och finanskriser är visserligen en del av det historiskt specifika samhällssystem i vilket vi lever och verkar. Men krisernas omfattning, intensitet och varaktighet är också beroende av ekonomins kommersialiseringsgrad, den förda ekonomiska politiken samt institutionella förhållanden.

Att Sverige drabbades hårdare av den internationella krisen i början av 1990-talet berodde inte huvudsakligen på något ”systemfel” eller, bortsett från avregleringen av kreditmarknaden, några allvarliga misstag som gjordes under 70- och 80-talen. Istället kan orsaken härledas till en misslyckad ekonomisk politik samt två radikala och grundläggande institutionella förändringar som ägde rum i början av 1990-talet. Den ena var den s.k. normpolitiken som drev upp räntorna och tvingade fram sparpaket i en lågkonjunktur. Det spädde på lågkonjunkturen genom att ännu mer minska den inhemska efterfrågan, öka arbetslösheten och påskynda företagsnedläggningar. Den andra var den nya skattereformen som förutom att skapa ett stort hål i statsfinanserna även

⁸ Bo Södersten, ”Inledning” i Bo Södersten (red), *Den offentliga sektorn*, Kristianstad 1992, s 17.

ledde till ett ökat sparande som minskade konsumtionen och därmed ytterligare spädde på arbetslösheten.

Trots flera restriktioner finns det fortfarande gott om utrymme för olika politiska val. Utifrån två utvecklingshistoriska analyser har jag diskuterat olika alternativ till framtidens ekonomiska politik. Min normativa slutsats är för det första att prisstabilitetsmålet måste sättas i andra hand. För det andra att en utbyggnad av den offentliga sektorn är det bästa sättet att klara sysselsättningen i framtiden.

Kineserna lär ha två tecken för ordet ”kris”. Det ena betyder ”svårighet” och det andra står för ”möjlighet”. Vi har nu möjligheter att lära av det förflutna och blicka mot framtiden. Låt oss ta vara på våra möjligheter.

Elisabeth Sundin: Kvinnorna, männen och krisen

Att vi har en ekonomisk kris är sedan några år tillbaka en etablerad sanning. Detta faktum förmedlas dagligen till oss via radio, TV och press. Budskapet kommer, i allmänhet, från viktiga beslutsfattare på nationell, regional eller t.o.m. lokal nivå men upprepas också av gemene man och kvinna. Statsministern säger det, företagsledare säger det, kommunalråd säger det, rektorn där mina barn går i skola säger det och min granne säger det på bussen. Ofta brukar krisbudskapet följas av ett konstaterande av krisens orsaker. Det är vi som har levt över våra tillgångar dvs. vi har oss själva att skylla för vårt ansvarslösa leverne i sus och dus framförallt under 1980-talet. Jag skall i den här artikeln ta upp frågan om vad krisen består av och för vem den är en kris. Den sistnämnda frågan, vem den drabbar, kommer att vara grundtemat genom hela artikeln och också bilda avslutningen. Men jag kommer också att behandla när och hur krisen uppstod.

Som var och en som följt debatten under de gångna åren sett har varianter på ”mina” frågor ställts många gånger förr. Själva frågeformuleringen är viktig. Som man frågar får man svar. Detta är alltså min bild av den ekonomiska krisen. Den är i många stycken subjektiv – men den är inte mera subjektiv än andras. Ekonomi är ingen naturvetenskap. Ekonomiska beslut fattas efter överväganden som till stor del består av värderingar. Ekonomiska beslut är till sin karaktär politiska. Det gäller också ekonomiska analyser. Också i analysen väljer man vilka faktorer som skall inkluderas, vilken tidsperiod som är den adekvata osv. Jag gör val och det gör alltså alla andra också. Vetskapen om det kan medföra att alla ekonomiska analyser i någon mån måste betraktas som ”orättvisa”. Jag gissar att det omdömet av många kommer att sättas på min artikel. Jag kommer nämligen fortsättningsvis att se på krisen ur ett könsperspektiv, dvs. jag utgår från det faktum att befolkningen består av två kön, män och kvinnor, som sedda som grupper lever under ekonomiskt skilda betingelser. Det finns många invändningar mot ett sådant angreppssätt. Så kan man t.ex. hävda att skillnaderna mellan män och kvinnor är mindre i Sverige än i andra länder för att nu inte nämna skillnaderna mellan kvinnor här och i u-länderna. Håller vi oss inom landet så har arbetarrörelsens traditionella ståndpunkt varit att klass är viktigare än kön.¹ Vad gäller den första typen av invändningar så håller jag med om verklighetsbeskrivningen. Vad gäller den sistnämnda är jag inte alls lika säker. Oberoende av dessa faktum och invändningar vill jag ändå hävda att könsperspektivet alltid är relevant i sam-
ällena analyser. Förvånande ofta visar sig kön vara en egenskap som ger kraftfullt utslag.² Kanske är det också det då vi har att avgöra vilka ”vi” det är som levt över vilka ”våra”-s tillgångar.

Finns det en ekonomisk kris?

Befinner vi oss i ekonomisk kris i Sverige idag våren 1994? Jag kommer att fortsättningsvis utgå från att det är så men vi måste, som antydde ovan, se det som ett relativt påstående. Som LO:s rättviseutredningen visade så bor t.ex. de flesta, man kan nästan säga alla, svenskar idag bra i jämförelse med sina föräldrar.³ Även de i Sverige fattigaste har ett varmt golv att sätta ned fötterna på på morgonen. Det är ett bevis på välfärd – speciellt för den som vet hur det är att inte ha det så. Vidare fungerar de svenska sociala systemen, fortfarande, med ett basskydd. Man behöver vid busshållplatserna i landsorten inte passera tiggare – även om de börjar komma i Stockholms tunnelbanor efter vad jag har upplevt vid besök i huvudstaden under det senaste året.

¹ Hirdman, Y., 1992. *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*. Carlssons förlag: Stockholm och Hermansson, A.-S., 1993. *Arbetarrörelsen och feminismen*. LO:s rättviseutredning. Utbildningsförlaget Brevskolan: Stockholm.

² Se tex Berger, P., 1966. *Identity as a problem in the sociology of knowledge*. European Journal of Sociology, VII, 105-115. Eliasson, M., 1991. Differenser, identitet och könsroller – kön som frågetecken i psykologin. I *Könsrelationernas betydelse som vetenskaplig kategori*. Jämfo rapport nr 21. Jämfo: Stockholm.

³ Axelsson, M., 1993. *Orättvisans ansikte*. Samtal om rättvisa 1. Utbildningsförlaget Brevskolan: Stockholm.

Men allt är inte oproblematiskt. Arbetslöshetssiffrorna är så höga att det är motiverat att tala om kris. I januari var enligt Arbetsmarknadsstyrelsen nästan 700 000 personer utan reguljärt arbete. Av dem var cirka 375 000 att beteckna som öppet arbetslösa.⁴ Mellanskillnaden mellan de två siffrorna indikerar bl.a. att läget är sådant att det är näst intill omöjligt för ungdomar att få ett ”vanligt” arbete. I nuvarande läge väljer arbetsgivare istället att rekrytera gratis eller mycket billig arbetskraft med hjälp av allmänna medel. Det är ett rationellt företagsekonomiskt beteende.

De arbetslösa har eller får det ofta ekonomiskt problematiskt. Men de 700 000 utan reguljärt arbete är ändå inte en majoritet av befolkningen inte heller om vi räknar med deras anhöriga. Krisen betyder inte samma sak för alla. De senaste årens utveckling har medfört ekonomiska förbättringar för andra medborgargrupper. Aktieägarna tycks vara en sådan grupp. Från sista december 1992 fram till 9.2 1994 hade börsens totalindex förändrats med 72,6%.⁵ Stegningen är ett tecken på framtidstro och optimism bland aktieägarna men också på att de blivit rikare. Rubriken ”Tack Per!” i *Dagens Industri* tisdagen den 18.1 1994, föranledd av det mycket fördelaktiga pris som tillkom de institutioner och personer som erhållit köpoptioner på SSAB (Svenskt Stål AB), är ytterligare ett tecken på det. ”Westerberg delar nämligen ut 1,7 miljarder kronor av statens tillgångar” skriver tidningen som förklaring till sin rubrik.

Det ekonomiska läget som i dagens allmänna debatt beskrivs som kris har inte samma innebörd för alla medborgare och medborgargrupper. Finns det då ingenting som ur vår gemensamma synvinkel kan betecknas som kristecken? Jo visst – statens finanser är våra gemensamma och om staten är vi så har vi gemensamma problem. Statens utgifter är större än statens inkomster och det vet vi, om inte annat från vår privata situation, är ohållbart i längden. Hur stort detta problem är är föremål för debatt mellan olika ekonomer och ett tecken på just det jag skrev inledningsvis att ekonomi är politik klädd i siffror. Jag skall dock utgå från den officiella redovisningen av läget och ta de siffror som lämnas i *Finansplanen* för 1993/94 och 1992/93.

Tabell 1: Statsbudgetens utfall för budgetåren 1991/1992, 1992/93 och enligt regleringsbrev för 1993/94. (Miljarder kronor)

	1991/92	1992/93	1993/94
Inkomster	397,7	377,7	344,0
Utgifter exkl. statsskr.	418,5	492,4	453,7
Statsskuldräntor	60,0	73,1	96,0
Saldo	-80,8	-187,8	-205,7

Källa: *Finansplanen*. Regeringens proposition 1992/1993:100, bilaga 1 och sammalunda för 1993/94. Tabell 9 i båda fallen.

Av tabellen framgår att statens inkomster är mindre än utgifterna. Man ser också, deprimerande nog, att skuldräntorna är mycket stora. De är så stora att de är tre gånger större än statens utgifter för arbetsmarknadspolitik. Av de s.k. ändamålsområden som nämns i *Finansplanen* är det bara ett, pensioner, åldrings- och handikappsomsorg som tillsammans omfattar ett högre belopp än dessa räntebetalningar.⁶ Betalning av statsskuldräntor är pengar som vi sas. inte får någonting för. Räntebetalningen minskar inte skulderna. De förhindrar dock att de ökar.

En stor post är utgifter orsakade av finanskrisen. I dessa ingick i Proposition 1992/93:100 kapitaltillskott till Nordbanken och Industrikredit och ett år senare hade Industrikredit ersatts av Securum och Gota Bank. Finanskriskostnaderna skiljer sig från statsskuldräntorna genom att, kanske, vara av engångskaraktär. Att uppskatta storleken av dem är svårt men det rör sig om betydande summor. I tabellen över statsfinansernas utveckling upptas de 1992/93 till 22,3

⁴ Hur man skall räkna diskuteras ofta vilket framgår också av de två uppgifterna. Jag har hämtat siffrorna från AMS så som de refererades i *Dagens Nyheter* 1.2 1994.

⁵ *Dagens Nyheter* 9.2 1994.

⁶ *Finansplanen*. Regeringens proposition 1993/94:100. Bilaga 1. Tabell 11.

miljarder. Som jämförelse kan nämnas att Utbildningsdepartementets anslag för 1993/94 föreslogs uppgå till knappt 30 miljarder.

Sett ur synvinkeln ”staten är vi” kan konstateras att vi nu lever över våra tillgångar eftersom statens utgifter är större än statens inkomster. Med vi menas i detta sammanhang alla svenskar som vistas här eller utomlands och utlänningar som vistas i landet. Men så här har det inte alltid varit. Det fanns en tid, inte särskilt många år tillbaka, då statens inkomster och utgifter var lika stora. Siffror motsvarande dem som visas i tabell 1 avseende 1989/90 uppgick till +3,4 miljarder.

Hur gick det till att komma från detta balanserade tillstånd till det läge vi har nu? Det temat skall tas upp i nästa avsnitt. Jag vill dock avsluta detta med att beröra att mitt sätt att avgränsa vår gemensamma sfär utesluter kommunerna och deras ekonomi. Syftet är, som nämnts, att få fram något som kan betecknas som ”vårt”. Exkluderandet av kommunerna är dock olyckligt då kommunerna och deras ekonomi påverkar enskilda människors och hushålls levnadsbetingelser i hög utsträckning. Kommunernas ekonomiska situation är varierande liksom deras politiska preferenser. Gemensamt har kommunerna att de står i beroendeställning till staten både genom transfereringar och regelsystem. Indirekt är det alltså staten som finns bakom kommunernas betingelser.

Vad orsakade krisen?

Vad som orsakade krisen är en av de stora debattfrågorna. Grundtanken bakom påståendet ”vi har levt över våra tillgångar” är att det är ökade utgifter för staten orsakade av medborgarnas ohemula krav som lett fram dit. Denna orsak får i stort stöd genom massmedia. Jag gick en septembervecka 1992 igenom fyra stora tidningar (*AB*, *DN*, *Expressen* och *Svenska Dagbladet*) för att se hur de skrev om landets ekonomi. Jag har inte gjort skillnad mellan olika typer av artiklar utan jag tog med allt som stod i frågan för att se hur den ”dusch” som kommer över oss till morgonkaffet eller kvällsteet ser ut. Resultatet framgår av tabellen nedan.

Tabell 2: Artiklar 20-28.9 1992 som berörde den ekonomiska krisen i tidningarna *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Expressen* och *Svenska Dagbladet* fördelade på angivna orsaker, ansvarig, föreslagna åtgärder och vilka som drabbas. Totalt antal artiklar = 120.

ORSAKER N=64	Utlandet 22	ANSVARIGA N=40	Politiken/er 30
		Marknaden 9	Marknaden 7
		Politiker 9	
		Löner/skatter 9	
ÅTGÄRDER N=100	Spara 39	Räntan 8	
		DRABBADE N=54	”Rättvist” 10
		Höja skatter 13	Folket, Sv. 10

Tabellen visar både på de dagsaktuella variationerna och den i denna fråga kontinuerliga argumentationen. Under den aktuella veckan stod regeringens och oppositionens s.k. krisuppgörelse i fokus. Bankkrisen överskuggades av detta. De orsaker som tvingat fram problemen, och uppgörelsen, förlade man framförallt till utlandet. Det var t.ex. danskarnas nej till EG som angavs orsaka turbulens och press även på den svenska ekonomin. Som ansvariga för att dessa problem hanterades så dåligt utpekades framförallt politiker – vilka mycket beroende på vilken ”färg” den tidning har i vilken artikeln publicerades. Politikerna anklagades oftast för att inte ha hållit tillräcklig kontroll över kostnadsläget eller för att inte ha hållit nere räntorna ordentligt. Det allmänna rådet från pressen var att landet måste spara sig ur krisen dvs. en variant på temat ”vi har levt över våra tillgångar”. Som synes av tabellen var skribenterna frikostiga med rådgivningen – det förekom i 100 av totalt 120 artiklar medan man var mera restriktiv i ansvarighetsfrågan och angående vem som var drabbad. Den sista frågan berördes t.ex. genom att man betonade att bördorna måste fördelas lika men det förekom också att utpekade grupper angavs som särskilt drabbade t.ex. hyresgäster, barnfamiljer eller pensionärer.

Som nämndes inledningsvis till detta avsnitt så märks det dagsaktuella i genomgången men vad vi känner igen vecka efter vecka är utgiftssidans totala dominans i diskussionen. Det avspeglas i relationen mellan åtgärderna spara – höja skatter. De förstnämnda, som berörs i 39 artiklar, går ut på att skära i utgifter – medan de sistnämnda, som berörs i 13 artiklar, siktar in sig på att höja inkomsterna. Skribenterna presenterar problemet för oss som en kostnadskris – men det kan också ses som en inkomstkris. Det skall jag göra i nästa avsnitt.

Inkomstkris eller utgiftskris?

Så sent som 1989/90 översteg statens inkomster statens utgifter enligt de uppgifter som redovisas i *Finansplanen*. Budgetsaldot var positivt och angavs till +3,4 miljarder kronor. Två år senare var läget ett helt annat vilket framgår av tabell 1. Budgetsaldot var istället negativt. Vad hade hänt under mellantiden? Inte, som man skulle frestas tro av tidningsgenomgången ovan, bara att statens utgifter ökat kraftigt utan också att statens inkomster hade minskat väsentligt.

Bakom inkomstminskningarna kan ligga en minskande ekonomisk aktivitet av alla slag. Högt arbetslöshet ger t.ex. staten mindre inkomster eftersom folk tjänar mindre. Denna komponent finns med i det svenska fallet men den stora minskningen orsakas av medvetet beslutade skattesänkningar. Förutom minskade inkomstskatter främst för högre inkomsttagare, så har en rad andra skatteobjekt berörts. I *Finansplanen* 1992/93:100 talas om betydelsen av att strategiska skattesänkningar fortsätter. Med sådana menas, enligt planen, sänkta arbetsgivaravgifter, successivt slopad förmögenhetsskatt, slopad omsättningsskatt på aktier, slopad skogsvårdsavgift och slopad fastighetsskatt på kommersiella lokaler. Samma strategi fortsätter. I det avsnitt som behandlar skattepolitiken i *Finansplanen* 1993/94 betonar man att man skall fortsätta på samma väg att trygga ”Villkoren för sparande, förmögenhetsbildning och investeringar... Regeringen kommer att fortsätta att prioritera förändringen av sådana skatter som är särskilt skadliga för produktion och sysselsättning.” De skatter som man närmast planerar att ta bort eller reducera är förmögenhetsskatten, kapitalinkomstskatt, egenföretagarbeskattningen, flyttskatten och reavinstantbeskattning av bostäder.

Den ekonomiska politik som den nuvarande regeringen för kan prisas, eller kritiseras, utifrån politisk-ideologiska utgångspunkter. Regeringen säger i *Finansplanen* att det visserligen är så att ”Den ekonomiska krisen har medfört ökade påfrestningar för det stora flertalet hushåll... men... Det är samtidigt viktigt att uppoffringarna fördelas rättvist...” (sidan 379). Oftast görs sådana bedömningar utifrån en explicit eller implicit klassdimension t.ex. i termer av hög- och låginkomsttagare. Så konstateras i en artikel i *DN* den 6.2 1994 att ”Många av de skattesänkningar som regeringen tagit initiativ till har gynnat dem som har förmögenhet, äger aktier och driver företag”.⁷ Men vilka är de som gynnas och som missgynnas – är det män eller är det kvinnor? Många kvinnoforskare, eller genusforskare som jag föredrar att kalla det, menar att exempelvis ekonomiska frågor inte enbart kan analyseras i klasstermer.⁸ Det behövs kön också för att förstå både vad som händer och varför.

Minskande inkomster och ökade utgifter ur ett könsperspektiv⁹

Låt oss nu lägga ett könsperspektiv på de fakta som refererats ovan. Se på vilka som fattade besluten om inkomstsänkningarna, vilka som kom i åtnjutande av skattesänkningar av olika slag och vilka som uppmanas att spara – kvinnor eller män.

⁷ Stenberg, E., ”Århundradets reform” vingklipp. 75 förändringar har redan undergrävt skattesystemets fundament. *Dagens Nyheter* 6 februari 1994.

⁸ Många forskare har skrivit om detta. Se tex kapitel 2 i Anita Nybergs avhandling *Tekniken – kvinnornas befriare?* Tema teknik och social förändring: Linköping.

⁹ De sifferuppgifter som finns i nedanstående avsnitt är, om inte annat anges, hämtade från SCB:s jämställdhetsstatistik, främst ur *På tal om kvinnor och män*. Lathund om jämställdhet 1993. SCB: Stockholm.

Besluten att förändra skatteskalor och många andra betingelser för statens inkomster fattas av Sveriges Riksdag efter beredning i utskott. Efter valet 1991 var kvinnornas andel av ledamöterna 33% och männens följaktligen 67%. Än snedare könsfördelning är det i finans- och skatteutskott. Båda dessa har femton ledamöter varav två kvinnor. Besluten att minska statens inkomster utan att samtidigt se till att utgifterna minskades lika mycket fattades alltså av en majoritet män.

Inkomstskattesänkningarna som främst inriktades på höginkomsttagare gynnade framförallt män och det av dubbla orsaker. För det första tjänar män mera än kvinnor. Det skiljde i början på 1990-talet mer än 50 000 i genomsnittlig arbetsinkomst mellan kvinnor och män. Differensen är lika stor för medelinkomster. Följaktligen dominerar kvinnor bland de nedre inkomstgrupperna och män bland de högre. Till männens större fördel av att skattesänkningarna koncentrerades till höginkomsttagarna bör läggas att män med höga inkomster betalar lägre andel av sin inkomst i skatt än kvinnor i motsvarande inkomstläge. Denna gräns går vid cirka 130 000. Under den gränsen betalar kvinnor mindre i skatt och män andelsmässigt mera. Över gränsen är det tvärtom. Det beror, troligen, på att gifta män nästan alltid tjänar mer än sina hustrur. Desto högre inkomst, och desto högre skillnader i inkomst, desto bättre lönar det sig för familjen att förlägga eventuella avdrag till den högre, dvs. till mannens, inkomsten. En annan orsak är att män är mera aktiva skatteplanerare. Kvinnornas lägre skatter bland låginkomsttagarna förklaras exempelvis av att de i högre utsträckning är ensamstående med ansvar för barn vilket ger skattereduktion. Slutsatsen är alltså att kvinnor kunnat dra mindre fördel av skattereformen än män. Skattereformen medförde alltså en förskjutning av skattebördan från män till kvinnor.

Övriga skatteförändringar som betecknas som strategiska har samma könsbias. Förmögenhetsskatten som främst riktar sig till personer betalades år 1990 av cirka 175 000 personer/hushåll. De allra flesta av dem utgjordes av äkta makar, dvs. det går inte att av siffrorna avgöra om någon av makarna gynnas mer än den andre. Bland ensamstående är det något flera män än kvinnor som har en ekonomisk position som leder till förmögenhetsskatt. Om pensionärerna, dvs. förmodligen en majoritet av änkor och änklingar, räknas bort så framstår de manliga förmögenhetsbärarna som betydligt flera än de kvinnliga. Förmögenhetsskattesänkningen gynnade alltså flera män än kvinnor.

Sänkningen av omsättningsskatten på aktier avsåg att stimulera både privatpersoner och företag. Om vi först håller oss till den förstnämnda kategorin så utgör männen en majoritet också av den gruppen. Knappt 15% av Sveriges kvinnor är aktieägare mot nästan 24% av männen. Män har också större aktieposter. Deras genomsnittliga innehav uppgick 1991 till knappt 75 000 kronor medan kvinnornas stannade på 33 500.¹⁰ Låt oss ta upp de aktiehandlande företagen i samband med övriga näringslivsinriktade skatter. Några av dessa har en profil inriktad mot små företag och andra mot stora företag. I båda fallen kan de sägas ha effekten att öka mäns handlingsutrymme och ekonomiska makt. Grovt uppskattat är 75% av landets egna företagare män.¹¹ På chefspositioner och bland storföretagsledare är den manliga hegemonin ännu kraftigare. Det senare är intressant inte bara som en del av diskussionen kring skattesänkningarnas effekt utan också som en del av diskussionen kring den ekonomiska krisen sedd som en följd av ekonomisk eskapism. Av SCB:s publikation *Man är chef* kan vi hämta följande illustrativa siffror.

¹⁰ SCB:s inkomstfördelningsundersökning avseende 31.12 1991. Åldersgruppen 18-64 år.

¹¹ Detta tycker man skulle vara lätt att konstatera men så är inte fallet bl.a. beroende på de många familjeföretag som finns. Se t.ex. Sundin & Holmquist, 1990. *Kvinnor som företagare*. Liber: Malmö.

Tabell 3. Anställda och anställda med ledande ställning inom privat och offentlig sektor efter näringsgren/verksamhetsområde 1990. Andel kvinnor och män.

Näringsgren/ verksamhetsomr.	Ledande ställning		Samtliga anställda		Ko1.1-ko1.3
	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	
Privat sektor	9	91	35	65	-26
Tillverk.ind.	7	93	29	71	-22
Detaljhandel	16	84	64	36	-48
Banker/Finans	8	92	61	39	-53
Försäkr.inst	12	88	54	46	-42
Fastighetsf.	11	89	39	61	-28
Offentlig sektor	29	71	70	30	-41
Staten	20	80	49	51	-29
Kommuner	16	84	80	20	-64
Landsting	40	60	83	17	-43

Källa: *Man är chef*. En studie av kvinnor och män i ledande ställning i privat och offentlig sektor. SCB 1992. Tabell 1 och 3 i bilaga.

Av tabellen framgår att män är i ledande ställning även inom sektorer som andelsmässigt domineras av kvinnor. Diskrepansen mellan kvinnornas antal och inflytande (om vi nu likställer ledande ställning med inflytande) är särskilt stor inom kommunal verksamhet på den offentliga sidan och inom banker och finansinstitut på den privata. Det är inom den sistnämnda sektorn som stora delar av den ekonomiska krisen skapats enligt en, till den gängse utgiftsfokuseringen, alternativ förklaringsgrund.

Låt oss så något uppehålla oss vid de kraftiga pläderingarna för att statens utgifter bör sänkas – oberoende av om man anser diskrepansen mellan utgifter-inkomster är orsakad av höjningar av de förstnämnda eller sänkningar av de sistnämnda. Vilka utgifter är det då som skall sänkas? I detta avseende finns naturligtvis variationer men i stort sett kan man nog påstå att debatten präglas av uppfattningen att erforderliga besparingar kan uppnås bara genom reduceringar av de s.k. stora transfereringarna till hushållen. Vad menas med det uttryckt i könstermer? Här är det i allmänhet kvinnorna som dominerar genom att vara flera som är pensionärer, speciellt sådana med låga inkomster, flera som har mycket låga inkomster, flera som är ensamstående med barn (det är dock betydligt flera ensamstående män utan barn än ensamstående kvinnor utan barn som har socialbidrag), flera som är sjuka och som sjuka har de flera sjukpenningdagar osv. De som skall spara för att vi levt över våra tillgångar är alltså i högre grad kvinnor än män. Uttryckt i sektorstermer är det den offentliga sektorn som skall "bantas". Av tabell 3 ovan framgår att också detta faktum bidrar till att den dominerande åsikten medför att krisens kostnader skall bäras av kvinnor. Den offentliga sektorn är i stort deras arbetsmarknad. Där arbetar mer än en miljon kvinnor mot drygt 400.000 män.

De återkommande uppmaningarna till besparingar inom den offentliga sektorn kan kontrasteras mot den massiva enigheten om att miljarderna till framför allt banker med stora problem måste betalas ut. Att ifrågasätta det tycks omöjligt – men det är möjligt att försvara "förtätning" på daghemmen och "ståprovet" för gamla som skall skickas hem från sjukhus. Också detta kan tolkas i könstermer; manliga misstag i manliga sektorer skall rättas till av alla och om möjligt skall kostnaderna spridas ut över andra kvinnliga sektorer.

En kort slutsats av denna genomgång av krisen ur ett könsperspektiv är att män förbättrat sin ekonomi på kvinnors bekostnad. Glappet mellan inkomster och utgifter kan ses som orsakat av att män sänkt sina egna skatter mer än de sänkt kvinnornas men att reparerandet av skadan i hög utsträckning överläts på de senare. Men är inte detta ett onödigt konspiratoriskt synsätt? Jo, kanske. Låt mig dock fortsätta på den inslagna konspiratoriska vägen och introducera det

svenska genussystemet och en svensk backlash, varav den ekonomiska krisen kan ses som en del, som svar på en alltför kvinnovänlig välfärdspolitik.

Jämställdhet och genussystem

Sverige anses vara ett av världens mest jämställda land. Det är naturligtvis ett påstående svårt att bevisa eftersom definitionen av jämställdhet inte är entydig. Den officiella definitionen lyder sålunda:

”Jämställdhet innebär att kvinnor och män har lika rättigheter, skyldigheter och möjligheter att

- ha ett arbete som ger ekonomiskt oberoende
- vårda hem och barn
- delta i politiska, fackliga och andra aktiviteter i samhället”.

Då man börjar fundera inses att de centrala begreppen ”rättigheter”, ”skyldigheter” och ”möjligheter” kan ses på många olika sätt och vara kontextuellt varierande t.ex. med kulturen, tiden, platsen och klassen. Att diskutera jämställdhet är besvärligt också på andra sätt. Det har kommit att få en officiell prägel som gör att ingen medborgare med självaktning öppet kan vara emot det. Alla är alltså för jämställdhet (liksom för bra kvalitet i undervisning t.ex.). Men alla menar inte samma sak.¹²

Bortsett från definitionsproblemen så anses alltså Sverige som ett jämförelsevis jämställt land. Som exempel på de kriterier som används i sådana sammanhang kan hänvisas till 1992 års Långtidsutrednings bilaga 16, ”Svenska kvinnor möter Europa”.¹³ Där refereras en OECD-rapport som laborerar med demografisk, familje- och arbetsmarknadsstruktur. De mått som används är, bland andra, hushållsstorlek, födelsetal, giftermålsfrekvens, skilsmässofrekvens, tillgång till vårdmöjligheter för barn och gamla utanför familjen, andel arbetande i jordbruk och kvinnors marknadsarbete. Danmark och Sverige kom i denna jämförelse att framstå som mest jämställda. Orsakerna kan i inte ringa utsträckning sökas i, vad jag skulle vilja beteckna som, den allmänna välfärdspolitiken. En betydande del av den produktion som tidigare utfördes i hemmen har flyttats över till marknaden. Transfereringssystem omfattande t.ex. bostadsbidrag, barnbidrag och bidragsförskott har införts. Sammantaget har det medfört att ”kvinnors ekonomiska beroende av enskilda män minskat under de senaste decennierna”.¹⁴ Kvinnor har blivit friare. Det avspeglas t.ex. i att kvinnor nu vågar och har råd att ta initiativ till skilsmässa, att ensamstående mödrar har möjligheter till en ekonomiskt dräglig tillvaro med en tryggad barnomsorg. Då man beskriver detta för utländska kvinnor tror de ibland att de hör talas om Utopia. Är vi då jämställda i Sverige? Nej – tyvärr inte. Svenska kvinnor och män har de facto inte samma möjligheter och rättigheter. Empiriskt kan detta beläggas på ett otal sätt, t.ex. med hjälp av SCB:s jämställdhetsstatistik, teoretiskt kan det analyseras med hjälp av genussystembegreppet.

Det svenska samhället kan beskrivas som strukturerat av tre samverkande system: det politiska, det ekonomiska och av genussystemet.¹⁵ Genussystemet rör könen, dvs. relationerna mellan män och kvinnor, både på en abstrakt, en institutionell och en konkret nivå.¹⁶ Genussystemet har några grundläggande lagar: segregering och hierarkisering. Den förstnämnda innebär att män och kvinnor hålls åtskilda och den andra att det manliga alltid är högre värderat än det kvinnliga. Lagarna kan ses som eviga men de konkreta uttrycksformerna varierar över tiden. Hirdman argumenterar i sin framställning för olika perioder i det svenska genussystemets utveckling. Hon rubricerar perioden 1930-60, som präglades av att kvinnorna visserligen fick

¹² Se mer om detta i Hagberg, J. et.al., 1992. *KOM-programmets första år. En studie av arbetsmiljöfondens program: Kvinnor och män i samverkan*. Tema teknik och social förändring: Linköping.

¹³ Bilagan är skriven av professor Inga Persson.

¹⁴ Jonung, C., Persson, I., red. 1990. *Kvinnors roll i ekonomin*. Bilaga 23 till Långtidsutredningen 1990.

¹⁵ Denna indelning liknar Jonungs och Perssons

¹⁶ Termerna hämtade från Yvonne Hirdmans kapitel om Genussystemet i den svenska Maktutredningens slutrapport SOU 1990:44.

en social trygghet men arbetsmarknaden och politiken förblev manliga sfärer, som husmorskontraktets tid. Under övergångsfasen, 1950- och 60-talen stärktes kvinnornas legala ställning som mödrar men männens monopol på övriga sfärer förstärktes av det arbetsmarknadskorporativistiska systemets framväxt. Under jämlikhets- kontraktperioden, 1965-1975/80, uppstod det förhållande som beskrevs ovan med ett ersättande av faderns ekonomiska ansvar av samhällets. Genussystemets maktkamp doldes genom en expanderande offentlig sektor. Hirdman menar att nästa period kan betecknas som jämställdhetskontraktets. Det är ingalunda färdigt, menade hon då hon skrev sitt inlägg och det omdömet tycks styrkas av senare års händelser. Att det inte är färdigt beror på inneboende motsättningar i det uppkomna läget. Kvinnor har visserligen blivit legitimerade att ställa samhällsliga krav men samhällets ordning och hierarki bygger på mäns relationer. Kvinnor tvingas därför till individuella lösningar som hör hemma i andra kontraktperioder. Kvinnor har också betydande svårigheter att finna gemensamma strategier som kvinnor trots att det är ofta mannen som hinder som formar deras handlingar.¹⁷ Det är en väl dokumenterad strategi t.ex. från arbetarklassens män. Klass skall alltid gå före kön enligt den argumentationslinjen.¹⁸ Jämställdhetskontraktets praktik är konfliktfyllt och motsägelsefullt, skriver Hirdman.

Genussystemet är fördelaktigt för män. Om den reella jämställdheten drivs för långt innebär det ett hot mot det patriarkala systemet.¹⁹ Det motiverar motstrategier. Går kvinnorna för långt måste de pressas tillbaka. Fantasifullheten i argumenten och den vida tillämpningen finns belagd i både internationell och nationell forskning.²⁰

År 1991 kom den amerikanska journalisten Susan Faludi ut med en tjock bok, *Backlash*, som fick stor spridning också utanför USA. Hon hävdar där att det amerikanska manssamhället gått till massiv motattack mot amerikanska kvinnor som de tyckte hade tagit sig alltför stora friheter. Faludi går igenom samhällssektorer efter samhällssektorer och visar genom att lägga ihop alla små tecken på ett systematiskt mönster. Är det kanske sammalunda i Sverige? Ja, menar många feministiska forskare och debattörer och jag med dem. Våren 1993 hölls en s.k. kvinnotribunal i Stockholm som efter Faludis mönster gick igenom och tolkade spridda mönster som en stor konspiration.²¹ Sett i det perspektivet kan den svenska krisen tolkas som ett led i de rädda männens motstrategi för att få ekonomiskt oberoende (om än på en låg nivå) kvinnor beroende av sig igen. Förslaget till vårdnadsbidrag passar väl in i det mönstret. Samtidigt som den offentliga sektorn attackeras med ekonomiska argument föreslås denna kostnadskrävande reform. Ytterligare ett exempel på att ekonomi är politik. Med Hirdmans terminologi kan den inhemska backlashen tolkas som ett försök att inte infria jämställdhetskontraktet utan att ta två steg tillbaka till husmorskontraktet. Om den svenska s.k. ekonomiska krisen inte är en komponent i en svensk backlash så är det dock en, ur genussystembevararnas synvinkel, lycklig slump att effekterna tycks bli desamma som om så vore fallet. En händelse som ser ut som en tanke.

Referenser

Aftonbladet, Dagens Nyheter, Expressen och Svenska Dagbladet 20-28.9 1992. Material som behandlar den ekonomiska krisen, *Dagens Nyheter* 1/2 och 9/2 1994.

Axelsson, M., 1993. *Orättvisans ansikte*. Samtal om rättvisa 1. Utbildningsförlaget Brevskolan: Stockholm.

¹⁷ Kvinnor som kvinnor och förklaringen till avsaknaden av kollektiva strategier diskuteras av Maud Eduards t.ex. i hennes uppsats *Against the Rules of the Game. On the Importance of Women's Collective Actions*. I Eduards, M., et. al. 1992. *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*. HSNR: Stockholm.

¹⁸ Hermansson, A., 1993.

¹⁹ Det är alltid svårt att yttra sig om detta utan att enskilda män känner sig angripna. Det är viktigt att inse att det är skillnad mellan enskilda män och patriarkatet och mellan enskilda kvinnor och män och genussystemet.

²⁰ Se t.ex. Carlsson, 1986., Dahlerup, 1989., Florin & Johansson, 1993.

²¹ Delar av konferensbidragen finns publicerade i *Backlash i Sverige? Kvinnotribunalen 1993*. Norstedts: Stockholm.

Backlash i Sverige? Kvinnotribunalen 1993. 1993. Norstedts: Stockholm.

Berger, P., 1966. Identity as a problem in the sociology of knowledge. *European Journal of Sociology*, VII, 105-115.

Carlsson, C., 1986. *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1890-1910.* Arkiv avhandlingsserie 25: Lund. *Dagens Industri* 18.1 1994. Ekonomidelen.

Dagens Nyheter 1.2 och 9.2 1994. Ekonomidelen.

Dahlerup, D., 1989. Nar man ikke kan se skoven for bare traer. Kvinder og kön i forskningen. I Brock, S., Pedersen, P., red. *Dømmekraft. Objektivitet, subjektivitet og videnskab.* Aarhus universitetsforlag: Aarhus.

Eduards, M., 1992. Against the Rules of the Game. On the Importance of Women's Collective Actions. I Eduards, M., et. al. *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research.* HSFR: Stockholm.

Eliasson, M., 1991., Differenser, identitet och könsroller – kön som frågetecken i psykologin. I *Könsrelationernas betydelse som vetenskaplig kategori.* Jämfo rapport nr 21. Jämfo: Stockholm.

Faludi, S., 1991, *Backlash.*

Florin, C., Johansson, U., 1993. "Där de härliga lagrarna gro" kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1940. Tiden: Stockholm.

Finansplanen. Regeringens proposition 1990/91:100. Bilaga 1.

Finansplanen. Regeringens proposition 1992/93:100. Bilaga 1.

Finansplanen. Regeringens proposition 1993/94:100. Bilaga 1.

Hagberg, J., et. .al., 1992. *KOM-programmets första år. En studie av arbetsmiljöfondens program: Kvinnor och män i samverkan.* Tema teknik och social förändring: Linköping.

Hermansson, A.-S., 1993. *Arbetarrörelsen och feminismen.* LO:s rättviseutredning. Utbildningsförlaget Brevskolan:Stockholm

Hirdman, Y., 1992. *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier.* Carlssons förlag: Stockholm.

Jonung, C., Persson, I., red., 1990. *Kvinnors roll i ekonomin.* Bilaga 23 till Långtidsutredningen 1990.

Man är chef. En studie av kvinnor och män i ledande ställning i privat och offentlig sektor. 1992. SCB: Stockholm.

Nyberg, A., 1989. *Tekniken – kvinnornas befriare?* Tema teknik och social förändring: Linköping.

Persson, I., 1992. *Svenska kvinnor möter Europa.* Bilaga 16 till Långtidsutredningen 1992.

SOU 1990:44. *Maktutredningens slutrapport.*

SCB:s inkomstfördelningsundersökning 1991.

På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet. *SCB:s jämställdhetsstatistik.* 1993.

Stenberg, E., "Århundradets reform" vingklippt. 75 förändringar har redan undergrävt skattesystemets fundament. *Dagens Nyheter* 6.2 1994.

Sundin,E., Holmquist, C., 1990. *Kvinnor som företagare.* Liber: Malmö.

Mats Bladh: Bostadspolitik!

Man kan tala om en rågång i den bostadspolitiska debatten mellan å ena sidan de som ser marknadsekonomin som universellt god och därför tillämpbar på bostäder och boende, och å andra sidan de som hävdar att marknadsekonomin skapar förlorare (trångbodda och hemlösa). Inom de bägge lägren finns variationer som, bortsett från taktiska reträtter, betonar det goda eller onda i olika grad. Här kommer den senare synen att försvaras, även om kritik kommer att föras fram mot socialdemokratisk och vänsterpartistisk bostadspolitik. Syftet är att påverka den bostadspolitiska debatten inför 1994 års val, dels i den angivna riktningen, dels för att göra den mer saklig.

Under senare år har de som förespråkat "avreglering" fått ett övertag i opinionsbildningen. Dessutom har ett antal regeringar i den Första världen, inklusive Sverige, praktiserat en politik som genomsyrats av nyliberala värderingar även på områden utanför bostadssektorn. Även om lågkonjunkturen kan anges som orsak till den höga arbetslösheten och hemlösheten i Väst-europa och Nordamerika, spelar de nyliberala värderingarna en väsentlig roll i förklaringen till att de lågavlönade och de arbetslösa lämnas i sticket. I princip hänvisar man till att det är fri företagsamhet och oreglerad prisbildning som ligger bakom Västerlandets höga levnadsstandard och höga tillväxttakt. Höga skatter, subventioner och regleringar, däremot, har hämmat de framstegsvänliga och tillväxtbefrämjande krafterna. Om "marknaden" fått agera fritt skulle de ekonomiska problemen inte ha uppstått, och avreglering är det enda botemedlet mot ekonomisk stagnation och kris.

Tanken är att om man ger företag, kapitalister, "entreprenörer" större handlingsfrihet kommer latent eller ny verksamhet att sättas igång som både tillfredsställer konsumenternas behov och ger jobb. Skattelättnader för de rika ska på så sätt ge "dynamiska effekter" som gynnar hela befolkningen, även de fattiga. Under Reaganåren i USA praktiserades denna strategi och ledde till en accentuering av de klassklyftor som redan fanns före 1980-talet, bl.a. ökade antalet tiggare och hemlösa. Det skapades visserligen många nya jobb, men de var lågavlönade servicejobb – knappast en högteknologisk och framtidsinriktad utveckling. Bill Clinton vann valet på att avbryta Reagans "trickle-down-economics". Samtidigt vann de konservativa det senaste valet i Storbritannien, och 1991 vann de borgerliga valet i Sverige. Det paradoxala är att det ideologiska klimatet (vad gäller ekonomisk politik) nu är mer högerinriktat i Europa än i USA.

I Sverige genomförs nu i rask takt en rad förändringar som ökar utrymmet för individen och minskar utrymmet för kollektiven, t.ex. individuell lönesättning, skattesänkningar, begränsningar i fackets inflytande, ökat utrymme för privata alternativ i verksamheter huvudsakligen bedrivna i offentlig regi, m. m. Effekterna av detta är flera: Till följd av förstelning i icke-konkurrensutsatt verksamhet, görs i en del fall initiala rationaliseringsvinster när myndigheter, verk och förvaltningar utsätts för budgettak, bolagiseringar, privatiseringar eller annan omprövning.¹ För det mesta rör det sig om personalnedskärningar. De individer som kan starta företag eller göra karriär i andras företag, klarar sig bra. De som blir offer för personalnedskärningar, inte har någon konkurrenskraftig utbildning eller av någon annan anledning inte kan bevisa sin oumbärlighet, ramlar nedåt i samhällsstegen eller slås ut.

Om man nu på fält efter fält luckrar upp kollektiven och trygghetssystemen, blir det till slut inget skyddsnet kvar för den del av befolkningen som ligger i riskzonen för understödsberoende och drogmissbruk. Hög permanent arbetslöshet är det största hotet, eftersom risken ökar för att

¹ Det är dock svårt att säga om det rör sig om äkta rationaliseringsvinster, eller om försämrad kvalitet är den övervägande förändringen. Det är typiskt för det ideologiska klimatet att sådana frågor inte ställs. Här måste man skilja på det tvång att skära ned som följer av sjunkande skatteintäkter i en djup lågkonjunktur, och de produktivitetsvinster som kan göras när verksamheten omorganiserar. Det gäller även när ett svagt statsfinansiellt läge är ett nödvändigt yttre tvång för att sätta igång omorganiserandet. Vad gäller produktivitetsvinsterna (om de finns) måste man skilja på 'omskakningseffekten' som är en engångsvinst, och den långsiktiga förbättringen.

många hamnar i långvarig arbetslöshet, med allt vad det innebär för självförtroende och förkovran.²

Den oro som lågkonjunktur och systemskifte skapar kan alltså vändas inåt. Den kan också vändas utåt, något som de franska bönderna visat med all önskvärd tydlighet i samband med Gattförhandlingarna 1993. Det kan röra sig om protester i form av namninsamlingar, budkavlar, demonstrationer, flaggbränning, vägblockering, strejker, röst på missnöjespartier, stenkastning, upplopp, rasistiskt våld, terrorism. Vare sig dessa yttringar är civiliserade eller inte, konstruktiva eller destruktiva, politiskt medvetna eller ej, organiserade eller spontana – så är de uttryck för att ett kapitalistiskt samhälle är indraget i klasskamp som i svåra tider blir en allt mer desperat kamp bland de mest hotade.

Även då systemskiftet är nödvändigt eller välmotiverat har missnöjet sitt samhällsekonomiska pris. Om människor känner sig satta på undantag kommer de att göra uppror på det ena eller andra sättet. Eller också går de under.

Jag tror inte på systemskiftets saliggörande karaktär, så länge målet är ett gott liv åt alla människor. Jag tror att Västvärlden nått den konsumtionsnivå (i genomsnitt) som är förutsättningen för en utvecklad individualitet i gemenskap, dvs. en nivå på den materiella levnadsstandarden som gör det möjligt för oss att välja ökad fritid istället för prylsrueri. Om målet är ökad ekonomisk tillväxt – ja, då kan kapitalism vara ett bra val, så länge man bor i den rika världen, tillhör dess välbärgade halva och har en religiös förtröstan i att de naturvårdande insatserna är starkare än de miljöförstörande i ett tillväxtsamhälle. Ett val mellan socialism och kapitalism, som jag ser dem, är ett val mellan jämlikhet och tillväxt, och det är dags att välja det förra i vår del av världen (vilket kommer att återverka på den övriga delen).

Men även för den liberal som tror att tillväxt är detsamma som lycka, eller den socialdemokrat som tror att jämlikhet uppnås genom att fördela ökningen jämnare, kan min poäng vara viktig: För att samhället ska kunna hålla ihop och för att arbetarklassen ska kunna känna sig delaktig i samhällets utveckling, måste det finnas en grundtrygghet, en fast plats i tillvaron där man inte förlorar, där ”en är lika god som en annan”. När man talar om ”bostaden som en social rättighet” är det nog det man är ute efter. Om man inte menar det, så vill jag argumentera för att man borde tolka det så. Det är ett försvar för en ”socialistisk ö” i ett kapitalistiskt hav – en ö som får större samhällselig vikt när arbetsdagen förkortas.³

Vad är ”marknadshyra” egentligen?

Inför valet 1991 talades mycket om ”marknadshyra”. Även om de borgerliga partierna gick till reträtt och lovade att inte införa sådana, har begreppet ändå levt kvar. Det märkliga med ”marknadshyra” är att det aldrig har definierats – det är ett slags restord: det är vad bruksvärdeshyror inte är.

Enligt den neoklassiska utopin ”perfekt konkurrens” ska en ren marknad bestå av många köpare som var och en lägger bud på en homogen vara som bjuds ut av många säljare. Allt köpsläende sker via prismetanismen därför att det inte finns några informationsproblem, monopolsituationer eller transaktionskostnader. Översatt på hyresmarknaden skulle det betyda att de bostadsökande står på gårdsplanen framför det hyreshus vars lägenheter fastighetsägaren erbjuder

² Det är inte bara det att utslagningen är en personlig olycka och att en mänsklig resurs går till spillo, den återverkar dessutom på den arbetskraft som finns i arbete. Så länge arbetslösheten huvudsakligen är kortvarig är hotet om arbetslöshet överhängande även för de med anställning och dämpar deras krav. Men när arbetslösheten blir långvarig och den definitiva utslagningen tar vid, försvinner hotet eftersom konkurrenssituationen upphör. Därför kan man få både hög arbetslöshet och hög inflation samtidigt.

³ Arbetslösheten i Västeuropa har länge legat på en hög nivå, och är för närvarande cirka 10 procent. Det är ett starkt argument för att förkorta arbetstiden, ty långvarigt höga arbetslöshetstal är ett tecken på att samhället kan framställa varor och tjänster med mindre ansträngning, dvs. egentligen en framgång. En allmän förkortning av arbetstiden fördelar den samhällseliga vinsten av den framgången jämnt hos befolkningen. Förkortningen bör avse arbetsdagen, inte längre semester, av jämställdhetsskäl.

hyreskontrakt för. Sökande A bjuder hyran X på lägenhet I. Ägaren vill ha hyran Y (högre) för den lägenheten och väntar på nästa bud. Sökande B ser då sin chans och bjuder därmed Y. Men sökande C, med särskilt starka bostadsbehov, bjuder nu hyran Z.

Den neoklassiske fundamentalisten är nöjd med denna naiva bild. Det som tas med är sådant som inte stör prismekanismens underbara funktionssätt. Till exempel framhävs ”preferenserna” medan inkomstskillnaderna tonas ned eller glöms bort, dvs. sökande C beskrivs som en individ som prioriterar sitt boende mer än vad andra konsumenter gör. Man väljer bort att beskriva denne som en person med höga inkomster, trots att det är ett av de viktigaste problemen som den sociala bostadspolitiken velat komma till rätta med. Det av arbetsmarknaden givna priset på olika individers arbetskraft är okränkbar/odiskutabel, i alla fall så länge det inte finns fackföreningar. Valet att betrakta ”betalningsvilja” som individuell preferens istället för betalningsförmåga, är ett sätt att i teorin bygga in sådant som inte passar ett förhärlikande av marknadsökonomi. Man definierar bort problemen redan i utgångspunkterna – ty nationalekonomi är ju en deduktiv vetenskap, dvs. man går från teori till resultat med empiri endast testande mellanled (och ibland hoppar man över det där mellanledet).

Neoklassisk teori sätter prisbildningen i centrum. Den är gjord med tanke på köp och försäljning på en marknadsplats. Den passar väl in i en historieuppfattning där handeln är ekonomins centrum och där handelns frihet från merkantilism och andra begränsningar banar väg för det moderna och rika samhället där vi röstar med våra plånböcker. På marknadsplatsen har vi flera säljare som erbjuder varor som är så gott som likadana, och därtill kortvariga. Vi går dit som enskilda konsumenter för att köpa den gurka eller potatis vi behöver. Vi går runt bland stånden för att bilda oss en uppfattning om priserna. Konkurrensen är tydlig: om någon säljare har ett högre pris än sin granne, förlorar han kunder. Enbart risken att förlora kunder håller priset på en ”normal” nivå. Om en säljare (bonde) har höga kostnader p.g.a. att han har tillgång till sämre jord än konkurrenterna, kan han inte vältra över dem på köparen. Istället blir han tvungen att antingen genom tekniska förbättringar kompensera sig för den sämre jorden, eller också dra sig ur jordbruket och syssla med något annat. Då råder ”konsumentsoveränitet” och marknadsprisbildningen tvingar fram tekniska framsteg (kostnadseffektivare produktion).

Om efterfrågan på gurka ökar bland oss konsumenter, kommer gurkutbudet, som i utgångsläget var avpassat för den förra marknadens efterfrågan, att bli för litet. Vi konsumenter tenderar då bjuda över varann för att få tag i denna bristvara. Då höjs vinsten bland gurkförsäljarna (som vi antar är desamma som gurkodlarna), vilket stimulerar ökad produktion av gurka. När alla gurkodlare samtidigt ökar sin produktion kan det hända att utbudet blir för stort – inte bara den ökning som den höjda efterfrågan motsvarar utan även en mängd därutöver. När den anländer till marknadsplatsen, börjar säljarna bjuda under varann för att få varan såld, och då pressas vinsten ned igen. På så vis reglerar konsumenterna produktionen via producenternas/säljarnas vinst – som om det vore fråga om ”en osynlig hand”.

Men bostadsmarknaden är inte en vanlig marknad. Här är det fråga om ett bestånd. Hus, även hyreshus, är långlivade, i kontrast till gurkor som är färskvaror och som i princip förbrukas när de köps. Bostadslägenheter är komplexa varor med mycket innehåll. De har också ett fixt läge vilket bidrar till varans mångsidiga uppsättning av egenskaper. Sammantaget blir därför konsumentens möjlighet att orientera sig till den bostad som passar honom eller henne krångligare därför att man måste hålla många bollar i huvudet samtidigt (detta under antagandet att den bostadssökande i förväg vet hur idealbostaden ser ut). I princip är ingen lägenhet den andra lik, vilket betyder att utbudaren befinner sig i en monopolsituation. Då har vi ändå bortsett från att hushåll kan bestå av fler än en person, vilket ytterligare bidrar till svårigheten att på ett enkelt sett fastställa behoven.⁴

⁴ Två Nobelpristagare i ekonomi, Coase och North, har blivit belönade för sina idéer om transaktionskostnader och imperfektioner i konsumentens information. Därför kan man säga att den neoklassiska fundamentalismen står

I exemplet med gurkor kan det vara rimligt att anta att konsumenten vid köptillfället är gurklös. När det gäller bostäder kan det inte vara en rimlig utgångspunkt – de allra flesta bor ju någonstans. Detta mildrar de svårigheter vi har som konsumenter på en ren, neoklassisk bostadsmarknad då vi har ett referensobjekt att göra jämförelser från – våra egna boendefarenheter helt enkelt.⁵ Men samtidigt innebär det en förstärkning av dem också, eftersom vi ofta får en känslomässig bindning till den bostad vi för tillfället bor i. Vår bostad är inte bara en gurka vilken som helst, utan vårt hem, en fast punkt i tillvaron, en trygghet. Därför är vi beredda att betala för att slippa byta. Inte bara för att den fysiska flytten kostar arbete och pengar, inte bara för det besvär det innebär att orientera sig i det lediga bostadsutbudet som ska vägas mot det pris man är beredd att betala, utan också därför att vi vant oss vid just den aktuella bostaden – vuxit fast i den så att säga. Det här gäller i långt mindre utsträckning för ungdomar och för par som vill skiljas, där det till och med kan vara en befrielse att byta bostad. Men för de flesta andra, och särskilt för äldre, är flyttningen ett uppbrott som sliter sönder mer än befriar, jämförbart med hemfridsbrott.

Därför finns ett lagstadgat besittningsskydd. Om ett sådant skydd togs bort skulle hyresvärderna kunna utnyttja bristsituationer till att trissa upp hyran till smärtgränsen, alltså över den nivå där utbud och efterfrågan är i långsiktig balans på orten i fråga. Nu skulle det kanske kunna vara ett uthärdligt problem om bostäder växte upp som svampar ur jorden så fort efterfrågan ökade. Men p.g.a. sin storlek, komplexitet och omöjlighet att transportera tar produktionen tid, minst ett år, ännu mer då förberedelser och stadsplanering förlänger tidsutdräkten från behovsuppkomst till inflyttningsfärdig lägenhet.

Det här är viktigt. Den extravinst som fastighetsägaren gör vid efterfrågeöverskott och marknadshyror är samhällsekonomiskt ineffektiv. Den ger inte upphov till en större mängd bostäder inom rimlig tid, och det finns inte heller något substitut för bostad. Squash kan nog ersätta gurka, men tält är ingen rimlig ersättning för bostad. Det går heller inte att importera färdiga bostäder som man kan göra med livsmedel och andra varor.

Den vinst som i exemplet med torghandeln ovan fungerade som en signal från konsument till producent, fungerar inte i en trög sektor som bygg och bo. Beståndet är i varje ögonblick mycket större än tillflödet. Nyproduktionen uppgår till bara en procent av stocken. Därför riktas efterfrågan mot bostadsbeståndet. Om efterfrågan ökar stiger priset och vinsten på de befintliga bostäderna, men utbudet ändras inte förrän med lång fördröjning. Sådana vinster som inte fyller sin signalfunktion på ett för konsumentens överlevnad tillfredsställande sätt, kallas jordräntor. Jordräntor är detsamma som pengar kastade i sjön.

Lägesfaktorn

I debatten har ”lägesfaktorn” varit föremål för uppmärksamhet. Man har visserligen sagt nej till marknadshyror, men velat korrigera de faktiska hyrorna, speciellt med avseende på läget, inom bruksvärdesystemets ram. Men ett högre uttag för attraktivt läge är i princip en jordränta. Det enda alternativet till bortkastade pengar är att bygga på höjden (vilket kan vara dåligt för stadens trivselvärden, dvs. staden har en kollektiv karaktär vars försvar marknaden saknar en instans för).⁶ I princip gäller det all ”lägesfaktor”, även om det i praktiken inte handlar om

under hot ”inifrån”. Coase och North har inte ambitionen att kritisera marknadsekonomi och kapitalism på ett radikalt sätt. Även de har svårt att erkänna att systemet har några förlorare. Snarare ska teorin kompletteras för att kunna bli ett bättre instrument för ekonomisk politik. Men den utmaning de ger sig in på öppnar dörrar för att kritiska argument ska kunna få akademiskt erkännande, bli en integrerad del av ekonomisk vetenskap på samma sätt som keynesianismen blev på sin tid.

⁵ Konstigt nog har ingen förespråkare för avreglering använt sig av det argumentet. Jag bjuder på det. Bättre en intelligenter neoklassiker än en populist.

⁶ I Washington DC, USA, får man inte bygga högre än Capitol, vilket bidragit till stadens högst oamerikanska karaktär. Washington var medvetet skapat – reglerat – för att eftersträva klassiska, antika byggnadsideal. En konsekvent avreglerare borde skrika i högan sky över den diktatur över konsumenten som den byggnadsregleringen innebär.

särskilt stora summor i de flesta städer utanför Stockholm. Här finns ett stort spelrum där läget kan ges liten eller stor vikt, och om den ges stor vikt då har man i praktisk mening sanktionerat en viktig komponent i etablerandet av marknadshyra. Det ger nämligen utrymme för höga lägesräntor i expansiva städer som Kungsbacka och Uppsala och i storstäderna, speciellt Stockholm.

Rättvisa hyror genom marknadsanpassning?

Ofta reduceras ”marknadshyra” till dess efterfrågesida. I en svagare variant talar man om ”marknadsanpassning” eller ”rättvisa hyror”. I en tänkt situation där staden växer långsamt och där det finns en bostadsreserv för nyinflyttade, skulle hyror anpassas till vad stadens samtliga hyresgäster är beredda att betala för de olika lägenheterna. Även detta är ett brott med den ”sociala bostadspolitiken”, eftersom 'efterfrågehyror' (om jag får kalla dem så) öppnar dörren för ransonering av beståndet efter inkomst. En ambition hos den sociala bostadspolitiken är att även städerskan ska kunna bosätta sig i ett nybyggt hyreshus med gott läge, om hon är beredd att betala för den standard som nybyggda lägenheter har.

Efter andra världskriget fram till mitten av 1970-talet höjdes standarden i bostadsbeståndet genom utrensning (rivning) av undermåliga lägenheter och ett stort nybyggande. Standard-spridningen krympte. Men efter 1975 har standarden ökat i de nya årgångarna jämfört med årgångarna från Miljonprogrammet och tidigare. Man ska inte överdriva dessa skillnader – standardskillnaderna mellan olika stadsdelar är mycket mindre än vad de är i en amerikansk stad, för att inte tala om städer som São Paolo – den inre standarden är minst lika jämn som i äganderättsbeståndet. Många äldre fastigheter har också byggts om, inklusive vissa arkitektoniskt monotona miljonprograms- områden. Men skillnaderna finns där och är en faktor som kan bidra till segregation.

Segregation efter inkomstklass är just den barriär som skiljer en social från en marknadsmässig bostadspolitik. Om vi tänker oss två pyramider, den ena rangordnar bostäderna i kvalitetsklasser och den andra hushållen efter inkomstklasser, så innebär oreglerad hyressättning att lägre inkomstklasser inte tar sig upp i högre bostadsklasser. Man måste vara på det klara med att den bestämmande faktorn här är inkomstfördelningen, alltså en faktor som ligger utanför bostadspolitiken. Blir inkomstskillnaderna mycket stora, kan en social bostadspolitik inte klara av att kompensera dessa klasskillnader med egna medel – det finns helt enkelt en gräns för hur stora klyftor politiken kan överbrygga. En social bostadspolitik kan inte avskiljas från en allmän jämlikhetsbefrämjande politik.

Det frågan gäller är om bostadspolitiken ska bidra till att ge en jämnare fördelning av de internationellt sett måttliga klasskillnader vi har Sverige, eller om den ska bidra till att ge de ojämlikhetsskapande faktorerna friare spelrum. Med tanke på den höga arbetslösheten och den ökande lönespridningen är nedrustningen av bostadspolitiken något som oroar för framtiden.

Därför är studier och debatt även kring små förändringar i svenskt hyresboende och hyressättning av värde för att se vart utvecklingen går. När man nu skjuter på underhållet i förhandlingarna för att hålla hyror nere, behöver det inte vara någon fara för framtiden, men det skulle kunna vara det om det är ett första steg på vägen mot förfall av vissa fastigheter via försäljning till en mindre seriös ägare.

Nu är det många som vill hävda att vi blivit offer för ett politikmisslyckande också. Svenska städer drabbades av ett rivningsraseri på 1960-talet (och början på 1970-talet), vilket skulle vara bevis för att stadsplanering kan vara stadsförstörelse. Det märkliga med denna stadsbyggnadspolitik var att den var ett sådant oförbehållslöst anammande av bilismen, varuhuset, tillväxten och stordriften. Politiken hade inga egna modeller, utan var snarast ”planerade” förlängningar av ekonomiska tendenser. Städernas/kommunernas styrande bröt mark för de nya centrumen – man tog ett samlat grepp om rivningarna och byggandet av P-hus i betong, medan ett oreglerat stadsbyggande hade gått kvarter för kvarter. Egentligen var det fel på tidsandan, men förhoppningsvis kan vi lära av historien.

Ett exempel kan vara på sin plats för att peka på det stora spelrum som finns mellan marknadshyra och bruksvärdeshyra. Hos Stiftelsen Hyresbostäder i Gävle har man kartlagt alla hyror och kvaliteter i hela sitt bestånd. Man hävdar att bruksvärdesystemet fungerade bra från början, men att man under årens lopp i förhandlingarna glömt att ta hänsyn till standard-skillnaderna.⁷ Hyrorerna har därför blivit skeva, och hyressättningen måste återgå till bruksvärdesystemets ursprungliga intentioner, menar man. Här pratar man dessutom om att öka lägets betydelse i standardpoängen. Man tar alltså tillfället i akt att införa nya bedömningsgrunder i samma veva som man talar om att bevara bruksvärdet som princip. Den principiella risken med lägeshyror har jag redan berört. Nu är dock inte Gävle den stad där lägesräntor skulle kunna bli ett stort problem – staden är alltför kompakt och för långsamt växande för att man ska kunna bli riktigt upprörd. Men i princip är nydaningen bruksvärdesvidrig.

Hur är det med att återgå till de ursprungliga intentionerna? Även detta är ett område för tolkning, eftersom man inte kan påstå att de normer som en gång fastslagits är något gudomligt som inte får rubbas. Principen att bristsituation och höginkomsttagare inte ska få bestämma hyrans nivå betyder ju inte att man omedelbart får ett svar på vilken vikt balkong i söderläge ska ha i hyressättningen. Det gör att en och samma hyra kan betraktas som ”marknadshyra” av den ene och bruksvärdeshyra av den andre. Här är det fråga om ett glapp som ytterst beror på att hyresgästerna har svårt att ta in all den information som krävs för att göra en bedömning av varje lägenhets kvalitet eller värde. ”Intentionerna” är egentligen ett spel mellan hyresmarknadens parter inom vissa gränser.

Därför måste man vara misstänksam mot de som pratar om ”rättvisa hyror” och marknadsanpassning inom bruksvärdets ram, ty den ramen är inte absolut och innehåller ett stort spelrum för hyresvariationer. För den styrelse av ett allmännyttigt bolag som vill sälja ut delar av beståndet, kan marknadsanpassning vara ett första steg. Det stimulerar de boende i det aktuella kvarteret eller området att bilda en bostadsrättsförening. När de gör det får de en inteckning i fastighetens värdestegring, men behöver inte själva utsätta sig för den hyreshöjning som marknaden kräver.

I ett bostadsområde där hyresgästerna sedan länge varit aktiva och förbättrat sin boendemiljö med hjälp av de boinflytande- och fritidsmedel som enligt avtal står till deras förfogande, kan fastighetens värde vara högre än vad bruksvärdeshyrorerna signalerar. En marknadsanpassning skulle straffa sådant kvalitetshöjande boinflytande genom att höja hyrorerna för dessa hyresgäster. Om de flyttningsrörelser en sådan höjning leder till resulterar i ett segregerat boende, har man uppnått just den avvikelse från ett integrerat och jämlikt boende som den sociala bostadspolitiken är ute efter.

I praktiken betyder det att det lokala allmännyttiga företaget måste se till att alla fastigheter underhålls på ett för hela beståndet ungefär likvärdigt sätt, för att undvika förslumning. Det, i sin tur, underlättas av att allmännyttan har ett stort bestånd så att det kan föra över intäkter från den ena delen till den andra för upprustningsåtgärder. Om allmännyttan är dominerande på orten, och har en rimlig geografisk spridning på sitt bestånd, innebär det att man styr kvalitetsnivåerna även hos de privata fastighetsägarna och bland övriga upplåtelseformer. Man sätter normen för vad en god bostad är. Men om meningen är att utgifterna ska stå i proportion till intäkterna hos varje fastighet, slår man sönder allmännyttans normgivande funktion. När man nu samtidigt vill marknadsanpassa hyresstrukturen och många är arbetslösa, är situationen upplagd för att driva utvecklingen mot ökade klyftor i boendet.

Stiftelsen Hyresbostäder i Gävle är också ett exempel på hyressänkningar – man har genomfört sänkningar under 1993 i de områden där många lägenheter stått tomma. Det kan vara ett sätt att genomföra marknadshyror bakifrån. Bruksvärdesystemet kan inte handskas med det problemet, det är inte gjort för att klara av sådana situationer. Bruksvärdena är ju till för att skydda en tänkt

⁷ *Hyresbostaden* nr 4/1993.

normalkonsument mot ockerhyror när staden växer snabbt (med åtföljande brist) och mot utträngning från höginkomsttagaren. Bruksvärdena är det som gör besittningsskyddet möjligt när målet är ett någorlunda jämlikt boende. Systemet tillkom i en period präglad av ökad köpkraft och forcerad urbanisering. Den djupa lågkonjunkturen 1991-93 har inte motverkats av en sysselsättningsmässigt expanderande offentlig sektor, vilket gjort att ekonomin inte bara bromsat upp utan t.o.m. gått tillbaka. Om vi tänker oss att ekonomin, främst arbetslösheten, återhämtas till gamla nivåer igen skulle detta problem vara tillfälligt och inte mycket att bekymra sig över. Men om vi tänker oss att en hög arbetslöshetsnivå blir permanent och att det ekonomiska trendbrottet har regionala effekter, kommer utmaningen 'bakifrån' mot bruksvärdesystemet också att bli ett bestående inslag. Såvitt jag vet har sänkningar och låga höjningar det senaste året skett till priset av uppskjutet underhåll. Om inte betalningsförmågan förbättras de närmaste åren, innebär det en tidsinställd förslumningsbomb. En ny socialdemokratisk regering ställs i så fall inför det delikata problemet att sprida försämringar (eller uppskjutna förbättringar) jämnt bland befolkningen, något som aldrig varit sossarnas melodi.

Hyresreglering i de byråkratiska staterna

När det gäller bruksvärdesystemet kan det till sist vara belysande att kontrastera det mot hyresreglering i Östeuropa. Där har hyrorna varit starkt reducerade – bostäderna har varit nästan gratis (liksom baslivsmedel). Sådana subventioner innebär att fastigheternas intäkter frikopplas från husets bygg- och finansieringskostnader. Eftersom byggarna inte alls känner av vad hyresgästerna är villiga att betala och samtidigt hyresgästerna genom priset inte får veta kostnaderna för det de utnyttjar, försvinner all kostnadspress. Direktören i ett byggföretag hade mer att vinna på påtryckningar eller förhandlingar med den resurstilldelande myndigheten, än att utveckla nya produkter och metoder i sin egentliga verksamhet. Med den konstlat låga hyresnivån kunde han heller inte bygga på spekulation (om det skulle ha varit tillåtet) eftersom dessa intäkter var för små för att investeringen någonsin skulle gå ihop.⁸

Subventioner i Sverige och Väst

Men hyresregleringen och bruksvärdesystemet i Sverige har i princip inte frikopplat byggkostnaderna från hushållens betalningsförmåga. Räntebidragen växte kraftigt under andra halvan av 1970-talet, men det berodde till stor del på att kvaliteten på hyresbostäder ökade, vilket i sin tur var en reaktion på förortsbyggande och arkitektoniska brister under det industriella bostadsbyggandets epok.⁹ Bidragande till de ökande räntesubventionerna från mitten av 1970-talet var det då uttalade målet om "neutralitet" mellan upplåtelseformerna i en tid då villaägarnas ränteavdrag var stora och ökande. Det ansågs rättvist att hyresgästerna skulle få lika mycket i räntebidrag som villaägarna i skatteavdrag, samtidigt som det var svårt att skära i villaägarnas förmåner. Här uppstod inslag av "mjuk budget", men det var inte bruksvärde-

⁸ Därmed inte sagt att bostadspriserna ska släppas fria i Östeuropa. Inte ens Anders Åslund förespråkar det: "De prisregleringar som är lättast att försvara gäller hyror. Få har stora bostäder eftersom det råder brist på bostäder och de är dessutom undermåliga. Bostadssubventioner blir därför relativt jämnt fördelade. På kort sikt kan få nya bostäder tillkomma och omfattande omstrukturering leder förmodligen snarare till social oro än ekonomisk effektivitet." (Anders Åslund: *Därför behöver Östeuropa Chockterapi*, SNS 1993, s. 57). Det Åslund inte nämner är att folk är ovilliga att köpa sina hyreslägenheter, eftersom man egentligen köper stora reparationsbehov. De exempel då privatisering genomförs beror det på strategiska beslut i en bristsituation, dvs. föräldrar köper lägenhet för att säkra sina barns plats i bostadsbeståndet.

⁹ Se Mats Bladh: *Bostadsförsörjningen 1945-1985. Det industriella byggandets uppgång och fall*. (SIB/Ek-hist inst Gbg, 1991.) Det skulle föra för långt att här gå in på produktivitetens och kostnadseffektivitetens utveckling i byggledet. Enligt min mening berodde den positiva produktivitetens utvecklingen i bostadsbyggandet fram till 1975 på två faktorer: De upprepningsvinster som görs i storskaliga projekt med stora inslag av elementmontering; De överföringsvinster som görs när arbetsmoment förs över från byggplats till fabrik när man använder förtillverkade byggnadselement. Dessa faktorer försvann när den 'postindustriella' arkitekturen ersatte det industriella byggandets stereotyper i mitten på 1970-talet.

systemets fel. Bruksvärdesystemet innebär hyra på marknadsnivå ("i balans"), men inte hyra som följer marknadens fluktuationer eller utestänger låginkomsttagare.

Kreditsystemet har sedan andra världskriget varit reglerat till förmån för bostadsbyggandets finansieringsbehov (men man måste komma ihåg att AP-fondens bildande löste de svåra problemen med dess kreditförsörjning). Ett inslag i dessa regleringar var ett statligt bostadslån med subventionsinslag. Räntebidragen var dock inte menade att bli ett permanent inslag vare sig för den enskilda fastigheten eller för finansieringssystemet totalt, utan avsikten var att "bygga bort bostadsbristen", dvs. stödja finansieringen av bostadsbyggandet i ett expansivt ekonomiskt klimat där trängseln kring finansieringsmedlen var stor. Det är inte bara ett svenskt fenomen, utan har förekommit i Västtyskland också, där bostadsbehoven var stora efter sönderbombningen i kriget och i samband med folks ökade köpkraft. Såvitt jag vet har man i USA inte haft några sådana stimulanser till bostadsbyggandet, men jag tror att sådana skulle ha kommit där också om kriget förts på amerikansk mark. Staten blir då närmast tvungen att vidta åtgärder, och erfarenheterna från Europa visar att "keynesianska" åtgärder bibehålls även efter det att de akuta problemen lösts. Mycket av den "sociala" politiken i de europeiska länderna härstammar från behoven att lösa problemen som kriget ställde till med. Nyliberalism är den ideologi genom vilken det kapitalistiska samhället reagerat mot den "sociala" politiken, raserar den välfärdsapparat som byggts upp.¹⁰

Sammanfattningsvis kan man om bostadssubventioner säga att räntebidragen varit byggsbubblor, en stimulans för att "bygga bort bristen" p.g.a. att byggnadssektorn är trög, dvs. reagerar långsamt på prissignaler. Bostadsbidrag är ett exempel på selektiv välfärdspolitik inriktad på att hjälpa speciella grupper till en normal standard. Ur bostadssocial synpunkt är konsumtionsbidragen ett komplement, inte en stomme. Från principiell ståndpunkt är det villaägarnas skatteavdrag som är perversa, en sammanblandning av bygg- och bostadssubventioner och dessutom stöd till hushållens förmögenhetsbildning.

Den nya bostadspolitiken

Någon genomgång av de åtgärder som vidtagits från skattereformen och framåt, kommer inte att redovisas här.¹¹ Jag vill hålla diskussionen på ett mer principiellt plan eftersom det är där de politiska besluten fattas egentligen, medan de konkreta åtgärderna har mer karaktären av genomförandeteknik. En alltför stor uppmärksamhet på "tekniken" skymmer sikten, så att man i parallell med träden och skogen inte ser politiken för alla beslut.

Det viktigaste området i bostadspolitiken är hyrespolitiken. Möjligheten att hyra bostad underlättar för ungdomar att skaffa sig sin första bostad, och för fattiga (dvs. de som inte har besparingar) att skaffa sig en bostad. Men för att hyresrätten inte ska stigmatiseras som kategori-boende för ungdomar och proletärer (som genomgångslägenheter och fattigkvarter) måste hyresrätten omfatta en stor del av beståndet, och dess fördelar för medelklassen måste befrämjas. Hyresrättens fördel är dess enkelhet: man behöver inte spara och planera för ett köp,

¹⁰ Man brukar då säga att skatter och offentlig sektor blivit så höga respektive stor att den kvävt den privata sektorn, och den privata likställs alltsomoftast med den industriella och produktiva sektorn. Att den "produktiva" sektorn stagnerat p.g.a. avtagande egen kraft (och inte genom utträngning eller nedtyngning) är en förklaring som inte ens används som hypotes numera. Som alla förstår är det ett val utifrån objektiva, vetenskapliga undersökningar.

¹¹ En hygglig presentation finns i *Vår Bostad* nr 9 1993. För att den ska vara fullödig behöver den kompletteras med skattereformen 1990 som innebar att bostadskostnaderna höjdes och skatterna sänktes regressivt. De flesta fick till att börja med mer i plånboken av reformen p.g.a. att den var underfinansierad. En fullständig genomgång borde också innehålla något om de räntemarginaler som kreditgivarna höjt som en följd av att bostadskreditgivningen inte längre är avskärmad från reguljär kreditmarknad, av ökade riskpålägg i spåren av värdekraschen på fastigheter, av ökade kapital- täckningskrav på kreditgivarna och kanske också de fasansfulla räntorna hösten 1992 i samband med det infernaliska försvaret av en fast kronkurs med sikte på EMU-anslutning, även om det var kortvarigt. Man bör också komplettera den med skatteminister Bo Lundgrens propå om att sänka fastighetsskatten för att kompensera för de taxeringsvärdehöjningar som kommer, med fördröjning, på de stigande fastighetssvärdena fram till 1991.

det är bara att flytta in, och när man hyr får man service (trappstädning och annan fastighetskötsel). Det är förstås också lätt att flytta ut, när t.ex. ett par vill skiljas eller barnen flytta hemifrån. Vill man bo i stad men inte vill investera i en speciell bostad, är hyresrätten ett alternativ.

För att undvika kategoriboende måste hyresrätten formas av bruksvärdesystem och hög minimistandard. För bägge faktorerna är allmännyttan central: Allmännyttan ska bedrivas utan vinstintresse och erbjuda hyresbostäder med god standard och service. Det betyder att allmännyttan inte får säljas ut i sina bästa delar till bostadsrättsföreningar, så att den blir enbart en rest av beståndet där arbetslösa, låginkomsttagare och missbrukare bor.¹² För det andra har allmännyttan varit riktpunkt för var hyresnivån på orten ska ligga. Hyreslägenheter i det privata beståndet har inte fått ligga "påtagligt" över hyran i jämförbar lägenhet hos allmännyttan, vilket i praktiken betytt 5 procent plus eller minus.

Men nu ska beskattningen av allmännyttan ske på samma sätt som hos privata bostadsföretag. Underförstått betyder det att allmännyttan ska gå med vinst för sina ägare. De nya skatte-reglerna behöver inte betyda så mycket i praktiken, men principiellt öppnar det dörren för ett mer kommersiellt beteende från de allmännyttiga företagens sida.

Moderaterna ville ta bort allmännyttans hyresriktande roll, men centerpartiet och folkpartiet gick emot. Den nya hyresförhandlingslagen från 1 juli 1994 säger dock att enskild person ska få förhandla med hyresvärden. Det innebär att en välbärgad person kan bjuda över låginkomsttagaren, dvs. marknadshyra införs i princip för lediga lägenheter i attraktiva områden.

Den borgerliga regeringens politik har också beslutat skära i räntebidragen. Detta trots att de samlade utgifterna för bostadssubventioner (med fastighetsskatt frändragen) stått still i nominella termer (dvs. sjunkit i reala) mellan 1989 och 1991. Georg Danell, som varit regeringens utredare på området, har verkat för ett totalt borttagande av räntebidragen under en övergångsperiod på sammanlagt 10 år.¹³

Byggkrisen

Nedskärningspolitiken har i praktiken betytt ett byggstopp. Den har spätt på minskningen i byggandet utöver vad den allmänna konjunkturnedgången, fastighetskraschen och bankkrisen, och Dennisräntorna hösten 1992 åstadkommit. Därmed har arbetslösheten ökat till rekordnivåer (de högsta sedan andra världskriget) och omfattade i oktober 1993 cirka 25 procent öppet arbetslösa. Tillsammans med dem i arbetsmarknadspolitiska åtgärder utgör byggnadsarbetarna utan fast arbete en tredjedel av den totala yrkeskåren. Jämfört med perioden 1987-90, då det var en mycket klar överhettning på byggmarknaden med bristpriser både på arbetskraft, material och entreprenader, är krisen nu väldigt djup. De infrastruktur- och rotsatsningar som nu deklarerats har i realiteten ännu inte betytt några extra pengar, och de extrapengar det blir fråga om riskerar att komma sent när konjunkturen vänder uppåt igen, såsom Dennispaketet och Öresundsbro, om dessa projekt överhuvudtaget blir genomförda.

Även byggmaterial- och byggindustrin drabbas naturligtvis. Trähusbranschen, en effektiv bransch jämfört med byggindustrin, hotar att dö ut helt och hållet: Dess största företag, Nordic Homes (f.d. LB-Invest) har gått i konkurs, liksom många andra små företag. Även många större byggföretag har gått i konkurs eller sålts: Kullenbergs, Lambertssons, Eccere, NPL, Byggpaul, Reinhold, Realia, Elektrounion, Åke Larson, K-konsult, BPA Bygg, Kungsfiskaren, Byggnadsstyrelsens byggavdelning. Alla har dragit ned sin personal utom Tre Byggare och E &

¹² Något som blev ödet för "council housing" i Storbritannien under 1980-talet.

¹³ Det kan väl vara på sin plats också att nämna att den nya regeringens första åtgärd var att avskaffa bostadsdepartementet, i syfte att försvåra möjligheterna för "särintressena" att kräva mer statliga insatser på bostadsområdet. Departementet splittrades på 7 händer. Men hos det moderatdominerade näringsdepartementet har särintresset Byggentreprenörerna vunnit gehör i en omfattning som saknar motstycke, speciellt tydligt i omstruktureringen av byggforskningen.

G Jönsson som köpt upp andra konkursmässiga företag. Bröderna Paulsson har gjort en remarkabel räd inom byggindustrin: Deras Peab gick ihop med Hallström & Nisses och Kullenbergs, bildade Tre Byggare och köpte upp flera av de ovan nämnda företagen. När man nyligen också köpte BPA Bygg bytte företaget namn igen till Peab och är nu landets fjärde största företag. Skanska, NCC och Siab (de tre största) kompenserar det låga byggandet i Sverige med etableringar utomlands, främst östra Tyskland.

En sådan våldtäkt på en hel bransch får sina konsekvenser om byggandet skulle öka igen. Risken är uppenbar för att brist på material och arbetskraft leder till prishöjningar (p.g.a. ”flaskhalsar”, som det brukar kallas). Man talar nu om att ett subventionsfritt byggande blir en utmaning, och att byggarna blir tvungna att rationalisera ordentligt. Det verkar som prefabteknik (dvs. montering av fabriksstillverkade bygnadselement) ska få en renässans, av fackpressen att döma. Det kan nog ligga något i det, men prefab är ett gammalt recept vars framgång var beroende av stora projekt i förorter i ett expansivt klimat, och som hade klara brister vad gäller arkitektonisk form och miljö som gör att människor trivs.

Byggsektorns problem med kostnadseffektiviteten ligger antagligen på beställarsidan: Eftersom varje bygge skiljer sig från det andra är det svårt för beställaren att veta vad som är ett bra pris eftersom det är svårt att hitta jämförbara objekt. Man talar i branschen om behovet av ”erfarenhetsåterföring”, och menar då att förbättrade metoder i det ena bygget ska överföras till nästa. Men den erfarenhetsåterföringen sköter byggtreprenören om. Visserligen bygger byggföretagen ibland för egen förvaltning, men eftersom företaget sitter på två stolar finns inte den rolluppdelen som skulle göra konkurrensen effektiv. Beställarsidan har en outnyttjad potential hos de stora beställarna – SABO, HSB, Riksbyggen, Banverket, Vägverket, Telia (alltså byggherrar som beställer många projekt, inte nödvändigtvis stora beställningar) – men det är okänt varför den potentialen inte har gett effekt på byggkostnaderna vid konstant kvalitet.

Förstoppning på bostadsmarknaden

Andra effekter av lågkonjunkturen (inklusive politiken) är att bostadsbristen vänts i överskott på bostäder: 1991 uppgav 158 kommuner att de hade brist på bostäder, 1993 uppgav endast 15 kommuner att de hade brist. Antalet bostadssökande har minskat, antalet tomma lägenheter har ökat och antalet trångbodda hushåll har ökat för första gången sedan 1945. Istället för att söka egen bostad väljer alltfler att tränga ihop sig, främst genom att dagens ungdomar väljer att bo kvar hos föräldrarna längre än tidigare generationer (s. k. ”mambo”).

En politisk förändring på kommunal nivå som nu gett effekt är nedläggningen av bostadsförmedlingar. På grund av ideologisk självsuggestion har borgerliga partier, speciellt moderaterna, avskytt bostadsförmedlingarna. Man har sett dem som symboler för en storebrorsmentalitet. Men i själva verket är marknaden beroende av institutioner för att fungera. Särskilt bostadsmarknaden där transaktionskostnaderna är höga: Det är tidsödande att skaffa sig information om det lediga utbudet, ja t.o.m. svårt att överhuvudtaget samla in information. Från konsumentsynpunkt är en bostadsmarknadscentral mycket bra eftersom det underlättar sökandet efter bostad och ökar möjligheten för hushållet att hitta en lämplig sådan.¹⁴ Nedläggning av bostadsförmedlingar är direkt perverst just ur marknadsperspektiv – så länge vi står på konsumentens sida. Men om man ser det från hyresvärdens sida blir det annorlunda: Denne vill ju välja och vraka bland de sökande för att få långvariga hyresgäster, och för den sakens skull är det bästa att ordna köer till det egna beståndet, samtidigt som de sökande får svårare att skaffa sig information om vad andra hyresvärdar erbjuder. På så vis kan förtur ges åt sökande som värden känner direkt eller indirekt.

¹⁴ Man måste inte ha ett system för sociala förturer på de kommunala förmedlingarna. Om kommunen vill hjälpa vissa yrkesgrupper eller diskriminerade grupper, kan kommunen hyra i första hand och låta läkaren eller den f.d. fängelsekunden hyra i andra hand. För det krävs ett avtal mellan kommunen och hyresvärdarna, vilket i sin tur underlättas om bostadsanvisningslagen återupprättas så att värdarna inte kan vägra ingå sådana avtal.

En annan sak i sammanhanget är att det nu blivit tillåtet för fastighetsägare att ta betalt för bostadsförmedling. Det är en uppenbar förlust för framförallt ungdomar. Om vi tänker oss en högkonjunktur med stor inflyttning till en viss stad, så innebär regeländringen att fastighetsägarna kan höja avgiften för förmedling, dvs. de kan ta ut avgift för bostadsbristen på orten. Om man vill öka ”rörligheten på bostadsmarknaden” är nedläggning av bostadsförmedlingarna eller förmedlingsavgifter direkt kontraproduktivt.

Bostadssektorn och statsfinanserna

Skattereformen innebar en breddning av momsen till tjänster som utförs inom bostadssektorn, vilket starkt bidrog till att bostadskostnaderna ökade. Nu hävdar Vänsterpartiet och åtminstone vissa socialdemokrater att bostadssektorn går plus minus noll vad gäller statens utgifter och inkomster om man räknar in även momsen i statens inkomster. Den politiska poängen med det resonemanget är att subventionerna inte behöver dras ned, eftersom bostadssektorn är 'självfinansierande' gentemot staten. Att upphäva Danells neddragningar innebär alltså inga statsfinansiella förluster.¹⁵

Men så kan man inte resonera. Rent principiellt kan man aldrig hävda att allt är frid och fröjd så fort en sektor av samhället ger lika mycket som den tar från staten – speciellt inte från en socialistisk ståndpunkt. Avsikten med statliga bidrag är ju inte att det ska gå jämnt ut, utan att vissa verksamheter ska stimuleras, dvs. styras i önskvärd riktning. Ingen kan hävda att pensionärerna ska betala in lika mycket som de får. Samma sak gäller föräldrar, sjuka, arbetslösa, studenter, utslagna m fl. Man kan t.o.m. hävda att poängen är att det inte ska gå jämnt upp, och att det är ett misslyckande om det gör det, eftersom vi då har fått en rundgång. Momsbreddningen måste ses i samband med skattereformens politiska syfte. Om man anser att skattereformen var dålig, ja då blir det en annan femma, men också en helt annan diskussion.

Kritiken borde istället vändas helt om: När regeringen nu tar bort alla favörer för allmännyttiga företag, så likställer man alla företagsformer och underlåter att styra med ekonomisk-politiska medel. Det är en förberedelse för att i nästa omgång hävda att bostadspolitikerna är onödiga helt och hållet, dvs. ta bort samtliga styrmedel.

Man kan för det andra kritisera regeringen för att ödelägga byggbranschen genom att ta bort subventioner i en djup lågkonjunktur. Statens utgifter ökar visserligen då (eller låter bli att minska) men samhällets och därmed statens inkomster förbättras ändå därför att folk kommer i arbete och det byggs sådant som vi kommer att ha nytta av längre fram.

En socialdemokratisk käpphäst i ett utsatt statsfinansiellt läge tycks vara att ”lyfta ut” transfereringar ur statsbudgeten. Den iden har nu också överförts på bostadsstödet.¹⁶ Statens stöd ska då finansieras av en boendeavgift (eller fastighetsskatt). Även här lever man med föreställningen att sektorn ska vara självfinansierande, något jag kritiserade alldeles nyss. Om vi struntar i det där med att ”lyfta ut” (som ju inte är en besparing utan ett knep att sätta ett tak på bostadssubventionerna), så skulle politiken gå ut på höjd fastighetsskatt främst på äldre bostäder. En fastighetsskatt har den fördelen att den befrämjar ett ickespekulativt ägande. Men skatten får heller inte bli för hög så att investeringar blir olönsamma även på längre sikt.

Det är också svårt att höja fastighetsskatten för äldre bostäder eftersom ofta äldre hushåll bor där. Ett problem med dagens fördelning av bostäder är ju att äldre lägenheter i äganderätt, dvs. gamla villor, är billiga att bo i när lånen blivit betalda. Samtidigt har pensionärer låga inkomster. Det är därför inte ovanligt att pensionärspar eller änkor/änklingar bor i ett hus som egentligen är för stort, men som är billigare att bo i än en mindre bostadsrätt eller hyreslägenhet. Som det är i dagsläget väntar vi ut dessa hushåll till den dag då de inte kan sköta huset längre. Eftersom många lever till de blir 80 år eller mer innebär det att Sverige vid varje tidpunkt har ett stort antal hushåll med för mycket utrymme, som skulle kunna tas över av

¹⁵ Se Vänsterpartiet: *Bostadspolitiskt program* (antaget av partistyrelsen 1993-11-19), s 9.

¹⁶ Se intervjun med Gun-Britt Mårtensson i *Tiden* nr 1 1993, s 49-50.

barnfamiljer. Men äldre personer, som bott länge i sina hus, har känslomässigt mycket svårt att flytta. En höjning av fastighetsskatten skulle drabba dem hårt, och de med låga pensioner skulle behöva stöd för att kunna få råd med hyres- eller servicelägenhet. Då måste man höja bostadsbidragen – något annat vore helt enkelt inhumant mot svaga pensionärsgrupper. Det vill säga höjd fastighetsskatt kräver höjda bostadsbidrag. Den vinst man eventuellt kan göra i det fallet är att bostadsbeståndet utnyttjas mer effektivt, vilket skulle minska behovet av nyproduktion, vilket i sin tur skulle sänka behoven av räntebidrag.

Två bostadspolitiska argument för arbetstidsförkortning

Bostadspolitiken rymmer flera sådana inbyggda konflikter mellan skatter och stöd, beroende på vilken väg man väljer. Man måste komma ihåg att den verkliga lösningen på de bostadssociala problemen inte löses genom bostadspolitik. Det finns inget så säkert botemedel mot segregation, förslumning och hemlöshet som att sätta pengar i händerna på folk. Alla vet att det bästa sättet att säkra människors inkomster är att de får egna inkomster, dvs. full sysselsättning. Då kan ett progressivt skattesystem rädda de som inte kan försvara sin ställning lönemässigt.

Enligt min mening har rationaliseringarna inom industrin och annorstädes nu kommit så långt att en arbetstidsförkortning är möjlig. En sådan förkortning gör att de arbetslösa får ta del av arbetsuppgifter som vi andra sköter (inte sällan på övertid). En förkortad arbetsdag har också den fördelen att folk kan vara hemma mera, dvs. utnyttja den investering i bostäder vi redan gjort. Med den nya telekommunikationstekniken är det rentav möjligt att flytta över funktioner och lönearbete till hemmet. När hemtjänsten kommer till den gamla kvinnan, gör man just det, avlastar sjukhemmen och utnyttjar de befintliga hemmen i större utsträckning. Med lite fantasi och en framtidsinriktad politik kan flera sådana nydaningar komma till stånd. I den mån konsumtionen och fritiden erbjuder lösningar på produktionens problem, är bostadsbeståndets utnyttjande och därmed bostadspolitiken bidragsgivare till de långsiktiga lösningarna.

Stig Sandström: Sextimmarsdagen – bra alternativ till pyramider och pigsamhälle

Det går att urskilja två huvudlinjer i den s.k. krisbekämpningen. Den ena är borgarklassens dröm om att återupprätta det gamla klassamhället, låt vara i modern tappning. Den s.k. pigdebatten är ingen plötslig nyck utan bara kulmen på en långsiktig strategi. De rika ska bli så rika och de fattiga så fattiga att de förra ska kunna köpa de senare som tjänstehjon. Så kan arbetslösheten döljas under namn av utökad tjänsteproduktion. ”Det är lättare att besegra de fattiga än fattigdomen”, sa Henrik Tikkanen.

Den andra huvudlinjen är tanken om att börja bygga ”pyramider” igen i nykeynesiansk anda. JAS-projekt, Öresundsbro, Dennispaket eller motorvägar kors och tvärs genom Europa. Skit samma bara det är stort och resurskrävande. Förhoppningsvis ska hjulen dras i gång igen. Allrahelst för en transportindustri som hotar att gå samma öde till mötes som varvsindustrin.

Men det börjar också bryta fram en tredje linje i den europeiska debatten. ”Den naturliga vägen” skulle jag vilja kalla den. Tanken om att bemöta den kapitalistiska krisen med kortare arbetsdag eller arbetsvecka. Den har svagt stöd i etablissemanget men desto större stöd hos folket som bl a. TCO:s undersökningar visat.

Och det är glädjande. För även denna gång har folket rätt och etablissemanget fel. Det sunda förnuftet säger att det måste vara vettigare att producera arbetstidsförkortningar än att producera arbetslöshet. Men det finns tyngre argument.

Det sägs ibland att förslaget om kortare normalarbetsdag skulle vara en defensiv åtgärd och en populistisk enfrågelösning. Inget kan vara felaktigare. Kortare arbetsdag är en offensiv åtgärd som sätter fart på kapitalet, tvingar fram nya lösningar, nya typer av arbeten, ökar omvandlingstrycket och har dynamiska effekter på ekonomin men även på samhället i övrigt.

Hur kan jag påstå detta? Jo, av flera skäl. Ett av de viktigaste finner man i den ekonomiska historiens facit. Analyserar man tidigare stora arbetstidsförkortningar under kapitalismens korta historia (1848, 1918-19, 1937, 1957-73) så kan man urskilja klara tendenser nämligen att de:

- sätter fart på kapitalet
- stimulerar investeringar
- drar in fler i produktionen
- ökar produktiviteten
- reallönerna ökar i alla sektorer
- marknaderna vidgas
- tillväxten ökar

I och för sig är det även teoretiskt möjligt att förklara var och en av dessa effekter men det viktigaste är att se helheten. Det behöver inte vara arbetstidsförkortningen i sig som leder till ett visst antal nya arbeten utan lika gärna de organisatoriska processer den drar igång tillsammans med aktiveringen av ett alltmer passivt och parasitärt kapital.

En förkortning av normalarbetsdagen bidrar även till att återställa balansen mellan kapital och arbete och en bättre ekonomisk struktur med färre konstlade arbeten. Och bättre spridning av köpkraft. Framför allt är detta mönster tydligt för de stora arbetstidsförkortningarna 1848 och 1957-73.

Det är därför inte heller konstigt att problemen börjar hopa sig när de successiva arbetstidsförkortningarna upphör i början på 70-talet. Det visar sig nämligen att sÄrlösningar, typ deltider (som ökat kraftigt sedan 1970) och liknande inte har samma positiva effekter på ekonomin som en förkortning av normalarbetsdagen har. Av naturliga skäl eftersom de inte sätter någon press på kapitalet.

Kapitalismens räddning

Det paradoxala är att alla tjänar på en arbetstidsförkortning. Inte bara miljön, tredje världen, arbetarklassen och kvinnorna utan även kapitalisterna fast de inte inser det.

Ty vad är alternativet? ”Den enda vägen”?! Fortsatt utsugning av människor och miljö. Återupprättande av ett nygammalt klassamhälle, tvåtredjedelssamhället. Men denna ekonomiska organisation är ekonomiskt ineffektiv och samtidigt slösaktig. Det blir en fattigdom i överflöd, ett system som kommer att anta alltmer parasitära drag med starka kontrollinslag som i sig kommer att hota ”den fria kapitalismen”.

Människor kommer att ställa sig frågor: ”Vad ska vi ha kapitalister till? Är deras funktion att organisera produktion och skapa arbetstillfällen eller är den att parasitera? Om det senare är fallet, varför ska vi då tåla detta system?”

Kort sagt: Vad finns det för anledning att förvänta sig att människor i långa loppet vill fördra ett system som tenderar att bli alltmer destruktivt och inte klarar de funktioner som människor har rätt att ställa på det?

Den andra vägen, och det är egentligen det enda alternativet, är den väg vi skisserat här: Kontinuerliga arbetstidsförkortningar i takt med produktivitetsökningar. Någon tredje väg är svår att upptäcka idag.

De historiska exempel vi pekade på i förra kapitlet visar klart och entydigt på att arbetstidsförkortningar är ett verksamt medel för att skapa en gynnsam ekonomisk miljö för en positiv utveckling. Därför ska vi göra en uppföljning av vad som faktiskt händer när man kortar arbetstiden genom att närmare titta på dessa exempel. En del skiljer sig åt men det finns mycket som förenar.

1848 års arbetstidsförkortning – 10-timmarsdagens införande

Tvärtemot vad alla ekonomer förutspådde hände följande:

1. Efterfrågan på arbetskraft ökade.
2. Därmed ökade lönerna enligt lagen om tillgång och efterfrågan.
3. Fler arbetare drogs in i produktionen.
4. Köpkraften ökade och spreds på fler händer.
5. Marknaden vidgades därmed.
6. Lantarbetarnas löner ökade p.g.a. ökad efterfrågan på arbetskraft och jordbruksvaror.
7. Maskinvaruindustrin fick ett uppsving tack vare att kapitalisterna intensifierade försöken att ersätta arbetare med maskiner.
8. Råvaruindustrin blomstrade.
9. Produktiviteten ökade kraftigt.
10. Hela ekonomin blomstrade och livskvalitén för de arbetande ökade dramatiskt men även kapitalisterna fick goda tider.

Den var också inledningen till den första långa vägen av gynnsam ekonomisk utveckling för kapitalismen. Den fick alltså en våldsamt injektion av det politiska beslut som det engelska parlamentet tvingades ta p.g.a. trycket från den upproriska arbetarrörelsen. Denna injektion satte igång en god cirkel som fick spridningseffekter över hela världen och stimulerade även den industriella utvecklingen på kontinenten.

Åttatimmarsdagen och det glada 20-talet.

Även åttatimmarsdagen var en frukt av arbetarrörelsens kamp. Den ryska revolutionen var den utlösande faktorn som skapade oro bland borgarklassen och tvingade fram eftergifter. Åttatimmarsdagen blev nu lagfäst i de flesta europeiska länderna. Sedan 1890 hade parollen ”Åtta timmars arbete, Åtta timmars vila, Åtta timmars fritid” varit ett stående inslag i den internationella arbetarrörelsens 1:a maj-firande.

Vilka de ekonomiska konsekvenserna blev och i vilken utsträckning åttatimmarsdagen de facto blev införd är väl inte helt klarlagt. Den då unge professorn i nationalekonomi Bertil Ohlin fick regeringens uppdrag att analysera konsekvenserna, men han tvingades konstatera att frågan var alltför mångfacetterad för att man skulle kunna dra några tvärsäkra slutsatser.

I sina memoarer vittnar Gunnar Sträng om hur lantarbetarna ännu på sent 30-tal fick föra en hård kamp för att få ner veckoarbetstiden till 55 timmar.

Vilket fall som helst så blev 20-talet en period av kraftig ekonomisk tillväxt. Trots en kraftig men kort lågkonjunktur 1921-22 så blev decenniet i sin helhet en framgångsrik ekonomisk period. Även kraftiga reallöneökningar kunde noteras. Inte förrän under rekordåren på 60-talet kunde motsvarande ekonomiska tillväxt registreras.

Roosevelt inför 40-timmarsvecka 1937

Som ett led i "New Deal"-programmet för att häva den djupa 30-tals- depressionen så beslutar Franklin D. Roosevelt att införa 40-timmarsvecka 1937. Det var en av många åtgärder som ingick i det 100- punktsprogram som han satsade på när han blivit omvald för en ny presidentperiod 1936. I programmet som innebar att en ny viktig satsning skulle göras var och en av de hundra första dagarna efter presidentinstallationen ingick många storstilade offentliga satsningar i keynesiansk anda. Det mest kända var Tennessy Valleyprojektet. Rätt snart kom dock andra världskriget som definitivt förlöste nationen från depressionens boja. Konsekvenserna av arbetstidsförkortningen är därför lite svårbedömda. Ser man enbart till den ekonomiska tillväxten så kan man dock utläsa av statistiken att den begynnande ekonomiska återhämtningen fick en extra skjuts under detta år, dvs. 1937.

Den stora arbetstidsförkortningen från 48- till 40-timmarsvecka

I Sverige genomfördes den i etapper mellan åren 1957 och 1970, i huvudsak genom olika riksdagsbeslut. Inom i stort sett hela västvärlden skedde motsvarande etappvisa arbetstidsförkortning även om tidpunkterna varierade en del. Fackliga världsfederationen hade på sin kongress i Leipzig 1957 manat till kamp för kortare arbetsdag för att möta den teknologiska utvecklingen. Som ett kuriosum (?) kan nämnas att Chrustjev gav draghjälp åt kampen genom att basunera ut att Sovjet stod i begrepp att införa 7-timmarsdag.

I stort sett fick denna arbetstidsförkortning samma gynnsamma effekter som 1848 års injektion. Efter en kort recession i världsekonomin 1956-57 så fick vi därefter ett makalöst ekonomiskt uppsving.

Under 60-talet var tillväxttakten i ekonomin så hög som 5% för att senare under 70-talet falla till 2% för att nu under några år vara negativ.

Återigen, tvärtemot domedagsprofeterna, så innebar inte arbetstidsförkortningen ökade kostnader för samhällsekonomierna. Tvärtom så stimulerades ekonomierna överlag. Vad som också bör noteras är att, på samma sätt som 1848 (och på 20-talet) så sker en kraftig reallöneutveckling och förbättring av levnadsstandarden för vanligt folk.

Historiska lärdomar av arbetstidsförkortningar

Kan vi lära oss något av dessa historiska exempel?

Ja, jag tror det. Samtidigt tror jag, som Bertil Ohlin, att frågan om arbetstidsförkortning är så mångfacetterad p.g.a. att det i grunden berör den mäktigaste men samtidigt mest oförutsägbara produktiv- kraften av alla, nämligen människan själv, att man inte kan vara för kategorisk i sina slutsatser. Trots det skulle jag vilja påstå följande, nämligen att

- arbetstidsförändringar är alltid ett resultat av klasskampen
- kortare arbetsdag är till arbetarrörelsens fördel – den sätter fart på kapitalet
- den leder till ökade reallöner och stimulerar därmed konsumtion och produktion
- den leder till bättre balans mellan arbete och kapital

- investeringarna ökar
- den bidrar till att vidga marknaderna – produktiviteten och tillväxten ökar
- alla grupper tjänar på arbetstidsförkortning, även kapitalisterna (fast de har svårt att inse det)
- underlåtenhet att korta arbetstiden leder till stagnation och kapitalförstörelse samt ständigt återkommande kriser

Några historiska exempel på att arbetstidsförkortning skulle vara till nackdel för ekonomin finns inte vad jag vet.

Argument för och emot arbetstidsförsäkring

I konsekvens med vad som ovan sagts så är det att förvänta sig att det hårdaste motståndet mot arbetstidsförkortning borde komma från arbetsgivarna. Följdriktigt har också SAF tillsatt en arbetsgrupp som i januari 1994 presenterat en rapport med rubriken ”Arbetsdelning ingen bot mot arbetslöshet” som är tänkt som ett svar mot den nyväckta opinionen för kortare arbetsdag.

Eftersom det är det mest representativa uttrycket för motståndet mot en arbetstidsförkortning vill jag här göra en relativ grundlig genomgång av deras argument:

SAF:s 12 punkter mot arbetstidsförsäkring

1. Man inleder med att påstå att där arbetstidsförkortning genom lag eller avtal har tillgripits med syftet att omfördela redan existerande arbetstillfällen bland flera människor har resultaten inte motsvarat förväntningarna. Arbetslösheten har fortsatt att öka och effekterna på sysselsättningen har varit små. Dessutom har de samhällsekonomiska kostnaderna för att genomföra reformerna varit omfattande hävdar man.

Kommentar: För det första så är det påståenden man bara slänger ur sig utan att ha ett enda exempel att hänvisa till eller någon referens till någon vetenskaplig analys.

För det andra så är det endast ett fåtal av de arbetstidsförkortningar som genomförts som till sitt huvudsyfte haft att omfördela arbetstillfällen. I stället har hälsoskäl, frågan om livskvalitet och förbättrad arbetsmiljö kanske spelat en större roll. Liksom att varit en bra metod för arbetskraften att säkra sin del av produktivitetsökningar.

För det tredje så har de flesta större arbetstidsförkortningar haft en utomordentligt positiv påverkan på samhällsekonomin och vinsterna har klart överstigit kostnaderna.

Om man studerar effekterna av de fyra största arbetstidsförkortningarna under kapitalismen som vi gjort i föregående kapitel så framgår tydligt hur lättvindigt SAF:s ekonomer tar på den faktiska ekonomiska verkligheten.

2. Man konstaterar att mängden arbete inte är konstant och inte kan fördelas rent matematiskt. Efterfrågan på arbetskraft bestäms inte av arbetstidens längd utan av ett komplext samspel mellan internationell och inhemsk efterfrågan, det enskilda landets konkurrensituation, löneläge, skatter, regelsystem, lönsamheten inom näringslivet, företagens kompetensbehov osv.

Kommentar: Javisst. Detta är ju självklarheter. Men samtidigt är det ju inget argument mot en arbetstidsförkortning vilket man tydligen försöker ge sken av.

3. Det tredje argumentet man för fram och som man tydligen anser har en väldig tyngd är det faktum att västeuropéer arbetar i genomsnitt 10 procent färre timmar varje år än amerikaner och 20 procent färre timmar än japanerna. Och ändå är arbetslösheten inom EG i snitt 11 procent, i USA 7 procent och i Japan mindre än 3 procent. Av detta drar man tre slutsatser:

- Det är bättre med långa arbetstider än korta.
- ”Den flitige har alltid arbete”.
- De europeiska – och svenska – arbetstiderna är inte konkurrenskraftiga.

Kommentar: *Bortsett från att exemplet är helt irrelevant för att dra några slutsatser om konsekvenser av arbetstidsförkortningar så är det ändå ett bra uttryck för SAF:s kortsiktiga och profitinriktade tänkande. Först moraliserar man och sedan kräver man att vi ska jobba mer och längre i konkurrensens namn.*

Men vad skulle konsekvenserna bli om vi förlängde arbetsdagen? I det korta perspektivet skulle kanske profitkvoten öka men mindre arbetskraft skulle behövas och därmed skulle lönerna sjunka och därmed efterfrågan på de framställda produkterna och en ny våldsam överproduktionskris skulle inträda.

Ett eller ett fåtal länder skulle kanske under några år kunna ägna sig åt "social dumping" men skulle detta bli allmän politik skulle världshandeln snart braka ihop.

4. Man hänvisar till tre olika utredningar som gjorts. Dels av arbetsgivarna i Danmark och Holland och dels av den svenska arbetstidskommittén. Den holländska säger att "av alla de nya jobb som tillkom i Holland under perioden 1983-1991 kan endast en mycket liten del förklaras av den arbetstidsförkortning på 13 procent som ägde rum under perioden".

Kommentar: *För det första så är det väl tveksamt om man ska ta uppenbara partsinlagor som intäkt i sin argumentering. För det andra tycks de holländska arbetsgivarna ändå anse att arbetstidsförkortningen haft en positiv påverkan på sysselsättningen om även till "en mycket liten del". I varje fall har den inte varit till nackdel. Det skulle också varit mycket intressant att se vad som hänt med sysselsättningen om man inte kortat arbetstiden. För det tredje är det ju så som tidigare arbetstidsförkortningar visat att det inte är enbart arbetstidsförkortningen i sig som förklarar den ökade ekonomiska aktiviteten utan i lika hög grad de dynamiska effekter den skapar.*

I EG-kommissionens egen rapport Employment in Europe (Luxemburg, 1993, s. 31) kan man se att Holland är det land inom EG som haft den klart gynnsammaste sysselsättningstillväxten mellan 1983 och 1991. En förändring på 30% över perioden medan de övriga EG-länderna ligger i intervallet 2 till 15%. Kommissionen gör den bedömningen att Holland drar upp medeltalet för hela perioden.

Vad som ter sig nästan komiskt är hur SAF i sin EG-propaganda försöker hårddra denna korta positiva undantagsperiod i EG:s i övrigt bedrövliga sysselsättningspolitik till att försöka visa hur bra EG:s politik är (Industriförbundets folder EG och jobben) samtidigt som man i denna arbetstidsrapport försöker döma ut det enda som varit positivt i densamma.

Beträffande den svenska arbetstidsutredningen under först Allan Larssons och senare Mona Sahlins ledning så är det helt uppenbart att dess huvudsyfte varit att avföra arbetstidsfrågan från den politiska dagordningen. Att hänvisa till dess slutsatser har mycket lågt bevisvärde. Som exempel kan tas den slutsats som SAF hänvisar till nämligen: "att det inte finns något samband mellan arbetstidens längd och arbetslösheten". Den slutsatsen bygger på Bigstehns och Anxos rapport om sysselsättningsförändringar i industrin mellan 1980 och 1983. Om detta är bara att säga att dels var Sverige då fortfarande ett samhälle med låg arbetslöshet och dels så förekom ingen generell förkortning av arbetstiden under den undersökta perioden. Vad som i stället hände var att årsarbetstiden ökade från 1438 till 1453 timmar. Det är klart att det måste vara svårt att finna samband om man inte har något konkret och tydligt att studera.

5. Det femte argumentet är oro över kostnaderna för att anställa ny personal för att ersätta den kompetens som man tror bortfaller. Och så har man två retoriska frågor:

"Kan någon tro att det blir fler jobb för byggnadsarbetare på Gotland om man sänker arbetstiden för den ende exportförsäljaren vid ett verkstadsföretag i Halland?"

"Förbättras sysselsättningen för industritjänstemän i Östergötland genom att man förbjuder kirurger i Stockholm att arbeta övertid?"

Kommentar: *Att det i inledningsskedet medför vissa kostnader för att plocka in nytt folk och sprida kompetens och kunskaper på flera händer går väl inte att förneka. Men den kostnaden kan vara väl värd att ta i ett längre perspektiv. Inte bara ur samhällets synvinkel utan även för företaget.*

De två s.k. retoriska frågorna är ett bra exempel på den argumentnöd som i övrigt präglar SAF-rapporten och kräver ingen ytterligare kommentar.

6. Generella arbetstidsförkortningar riskerar att leda till ökade lönekostnader per timme säger man. Det finns också risk för att generella arbetstidsförkortningar leder till förkortade driftstider/öppethållandetider.

Kommentar: *På grund av devalvering, skattelättnader och andra förmåner för företagen har de svenska lönekostnaderna sänkts dramatiskt, med uppemot 25 procent. Detta innebär att företagen med god marginal fått kompensation för den merkostnad som uppstår. Dessutom visar all historisk erfarenhet att arbetstidsförkortningar till stor del betalar sig själva genom att produktiviteten ökar. Skulle ändå inte detta vara tillräckligt så kan man tänka sig att staten under en övergångstid subventionerar nyanställningar och kompenserar för deltiders uppskrivning av lönerna.*

Beträffande drifttiderna så har väl de flesta seriösa bedömare motsatt uppfattning. Att t.ex. sextimmarsdag ger möjlighet till tvåskift på arbetsplatser med i dag traditionell verksamhet mellan klockan nio och fem. Även att det kommer att leda till bättre och effektivare scheman inom t.ex. sjukvården. Dessutom blir ju kravet på långa öppethållandetider rent allmänt mindre med kortare arbetsdagar.

7. Bortfallet av arbetstid vid en arbetsdelning kommer att bli avsevärt större än tillskottet i form av nyanställningar. Arbetsdelning är i praktiken en ”arbetskrympning”.

Kommentar: *Javisst. Men å andra sidan behöver det ju då inte heller bli så dyrt för företagen. Så varför klaga?*

8. Ett långt avsnitt ägnar rapporten sin oro över de ökade kostnaderna det skulle bli för näringslivet. Det skulle minska konkurrenskraften och slå ut ytterligare jobb. Man tror inte att arbetarna är beredda att sänka sina löner i motsvarande mån som en arbetstidsförkortning skulle kräva.

Vidare hävdar man att de fasta kostnaderna kommer att slås ut på färre driftstimmar. ”Detta leder till ökade produktionskostnader, högre priser, minskad efterfrågan, färre arbetstillfällen och ökad arbetslöshet”.

Till sist är man orolig för om det finns någon marknad för produkterna vilket man menar är det grundläggande problemet.

Kommentar: *Till det första är bara att konstatera att svensk industris konkurrensläge är utomordentligt bra. I själva verket föreligger nästan en osolidarisk situation med ”social dumping”. Om man till detta lägger att våra viktigaste handelspartners inom EG redan har eller är på väg mot kortare arbetstider så blir en arbetstidsförkortning även här kostnadsneutral. Som Allan Larssons rapport ”Put Europe to work” påpekar så är inte mindre än 93 procent av handeln inom EES-området intern. Det skulle innebära att om samtliga länder inom detta område skulle sänka arbetstiden till sex timmar per dag så skulle konkurrensneutraliteten ändå kunna upprätthållas utan nämnvärda störningar utifrån. Skulle dessutom Japan och USA sänka sina arbetstider så skulle världshandeln åter kunna blomstra och marknaderna vidgas till nya länder och områden.*

Resonemangen om de fasta kostnaderna tycks förvirrade och långsökta. Om fler anställs och dras in i produktionen så bör ju rimligen de fasta kostnaderna per anställd minska i stället för öka.

Beträffande oron för marknaden och avsättningen så har man helt rätt men drar fel slutsatser. Underlåtenhet att korta arbetstiden innebär att marknaden krymper med överproduktion, arbetslöshet och kapitalförstörelse som följd. I gynnsammaste fall. Kortare arbetsdag innebär i grunden att passivt, parasitärt kapital återbördas till dess skapare. Därigenom kan marknaden vidgas och produkter åter efterfrågas och ekonomin blomstra.

9. Man påstår att reducerad arbetstid skulle ge upphov till flaskhalsproblem. Det skulle bli tryck på flyttlasspolitik igen, kombinerat med omskolning. Vidare menar man att många individer i bristyrken eller med speciella talanger måste undantas från arbetstidsförkortningen och det menar man skulle bli "orättvist" mot dem.

Kommentar: Argumentet förefaller en aning långsökt när över 600 tusen är arbetslösa och bortemot 1 miljon önskar nya arbetsuppgifter. Till och med bland sådana yrkesgrupper som läkare och civilingenjörer är arbetslösheten idag högst påtaglig. Problemet i samhället är nog snarare att det finns för många "proppar" som skapat sig egna flaskhalsar. Som i upphöjda positioner vårdar sin oumbärlighet med höga löner och fallskärmsavtal. Den gruppen är väl den enda som saknas i reservarmén av arbetslösa. Förutom de "professionellt" arbetslösa förstås, dvs. kapitalägarna.

Beträffande speciella talanger och folk med kreativa sysselsättningar är troligen frågan om arbetstid underordnad. Det är inte allt konstruktivt skapande som sker under kontorstid. För övrigt så är det inte i första hand arbetstid som kapitalisten köper utan arbetskraft.

10. Man tar också upp andra former av arbetstidsförkortningar som delpensioner, permitteringar, semestrar, studieledigheter osv. och menar att dessa inte är några "lösningar" på arbetslöshetsproblemet samt att kostnaderna för dessa lösningar bärs av skattebetalarna.

Kommentar: I detta har rapportskrivarna i stort sett rätt och huvudskälet är just detta att det är skattebetalarna som betalar och att dessa reformer inte sätter någon press på kapitalet att aktivera sig. Däremot är det ganska klart, som bl a. en norsk undersökning visat, att sänkt pensionsålder motverkar ökad arbetslöshet.

11. Här citerar man ekonomen Magnus Henreksson som hävdar att kampen i första hand måste gälla en kamp för nya jobb snarare än en kamp mot arbetslösheten.

12. Och så försöker man i den avslutande punkten försöka visa hur man ska gå till väga. Huvudorsaken till arbetslösheten beror på att priset på arbetskraft är för högt. Vidare: "Vi har i Sverige inte brist på arbete men brist på anställningar till stor del beroende på olika systemfel på arbetsmarknaden" Och så sex exempel på åtgärder:

- få ned räntorna
- underlätta nyföretagande
- lättare att sänka löner och sparka folk
- större löneskillnader
- försämrat skydd vid arbetslöshet
- flyttlasspolitik stimuleras.

Det var det hela. SAF:s alternativ till att skapa nya jobb och få ner arbetslösheten.

Kommentar: Så lite har man att komma med och så kortsiktigt tänker man. Gör Sverige till ett låglöneparadis och ut och konkurrera på världsmarknaden. Så kommer de nya jobben av sig självt bara inte politikerna lägger sig i.

Sedan dammar man av det typiskt svenska argumentet som Eli Heckscher lanserade redan på 1800-talet att det finns minsann ingen brist på arbetstillfällen i samhället. Det gäller bara att löner och arbetstillfällen hittar varann på rätt nivå.

Och visst finns det arbetsuppgifter i mångfald. Problemet är bara att det inte finns hur mycket lönearbete som helst. Är inte kapitalet intresserat av en arbetsuppgift så blir det inga pengar

till den oavsett hur angeläget ändamålet än är. Alternativet är då att finansiera via skattevägen. Men även här sätter kapitalet gränserna. Offentliga sektorn ska trimmas och profitkvoten ska upp lyder ordern.

Inte säger man någonting om hur de nya jobben ska se ut. Inget nytänkande där. Det ordnar sig bara marknaden får sköta sitt.

Jag menar att Magnus Henreksson naturligtvis har rätt. Det är nya jobb som behövs. Men det är också en ny typ av jobb. På många sätt har verkligheten förändrat förutsättningarna. Muskelkraften och det processinriktade arbetet är på väg ut.

Mjukvaran, fantasi och kreativitet, blir viktigare. Och här passar sextimmarsdagen in. Den kan bli den utlösande faktorn som tvingar företagen att tänka om. Att organisera produktionen på ett annat sätt. Att skapa nya typer av arbetstillfällen. Om de arbetande dras in i denna process kan vi få en konstruktiv strukturomvandling av det svenska arbetslivet.

Att sedan all historisk erfarenhet visar att en förkortning av arbetsdagen får positiva ekonomiska konsekvenser gör det än mer angeläget, för att inte säga nödvändigt, med snabb lagstiftning om kortare arbetsdag.

Visst har SAF ett alternativ. Kortsiktigt kan det kanske löna sig för ett litet land att kasta sig in i en stenhård och barbarisk konkurrenskamp om arbetstillfällena men på lite längre sikt blir kraschlandningen desto hårdare.

Vad säger facket ???

SAF:s inställning är ju glasklar och förväntad: Profitkvoten ska upp. Detta mål är överordnat allt annat. Inget tjafs om kortare arbetsdag.

Men vad säger då facket som traditionellt alltid varit den starkaste förespråkaren för arbetstidsförkortningar?

Tyvärr tycks en förskjutning ha skett i den ideologiska medvetenheten. I stället för att ha arbetarklassen som subjekt och kapitalet som objekt har man alltmer i sitt tänkande börjat bekymra sig om kapitalets väl och ve. ”Det som är bra för Volvo är bra för folket”, sa Gunnar Sträng. Och naturligtvis kan det ligga något i det men samtidigt kan det ju vara lika sant att säga, att ”Det som är bra för folket är bra för företagen”. Vad det handlar om är vilken infallsvinkel man ska ha när man tacklar problemen.

Helt avgörande för arbetstidsfrågans utgång är arbetarrörelsens inställning. För närvarande pågår en konstruktiv diskussion inom de europeiska arbetarpartierna. Om den kan få fäste även här så bör det finnas hopp att en ny och bättre politik kan formos.

Kan en arbetstidsförkortning lösa krisen?

Troligen kan man aldrig helt komma tillrätta med kapitalistiska kriser. De är ett utslag av kapitalismens inre logik och kommer av och till att bryta fram.

Däremot kan man påverka förloppen och mildra kristendenserna.

Jag är helt övertygad om att successiva arbetstidsförkortningar är ett positivt alternativ till okontrollerbara konvulsioner och kapitalförstörelse.

Det kan inte vara någon slump att under två av tre lyckliga perioder för kapitalismen, ”de långa vågorna”, så spelade arbetstidsförkortningar en väsentlig roll. Den tredje lyckliga perioden (1890-1913) var imperialismens epok som ändade i första världskriget. Imperialism och krig kan också vara ”krislösningar”. Tyvärr kan inte den typen av krislösningar tänkas bort.

Naturligtvis är inte arbetstidsförkortning enda svaret på krisen.

Det kommer också att krävas en mängd andra åtgärder. Den övergripande förutsättningen är att maktbalansen mellan kapital och arbete ändras till arbetets favör. Därför bör man inte heller

tänka bort arbetstidsförkortning ur ett krisprogram eftersom det är både mål och medel i den processen.

På lite längre sikt, om man kontinuerligt kortar arbetstiden i de industrialiserade länderna, bör man så småningom uppnå en brytpunkt där hela systemet, med köp och sälj av arbetskraft och en gynnad minoritets tillägnande av samhällets vinster, på ett tydligt sätt kan ifrågasättas.

Mikael Nyberg: Internationella pirater under frihandelns flagg

Frihandeln är i vår del av världen ett självklart gott, något alla anständiga människor bekänner sig till. När USA gick till krig vid Persiska viken skrev Göran Rosenberg i *Moderna tider* om nödvändigheten att försvara frihandel och en öppen världsmarknad. Kriget handlade om fri tillgång för världssamfundet till ”viktiga råvaror, exempelvis olja”. Datachips, läkemedel och utsäde skrev han inte om. För datachips, läkemedel och utsäde gäller nämligen något annat än den fria tillgången.

USA, EU och Internationella valutafonden använder sin samlade övertalningsförmåga till att lära länderna i söder frihandelns principer. Tullar och andra handelshinder monteras ner, gruvor och industrier säljs ut, och gränserna öppnas för de lätttrörliga kapital som letar skillnader i avkastningar på tiondelar av procent. Aldrig har det varit så mycket frihandel som nu i tredje världen.

Till den öppna världsmarknadens heligaste principer hör den så kallade intellektuella äganderätten, dvs. patent, varumärken och upphovsrätter. Om Astra för många miljoner kronor utvecklat en ny medicin vill företaget inte se sin ide stulen av en konkurrent. Astra skaffar sig därför patent på den, dvs. ett tidsbegränsat monopol. Utan denna möjlighet skulle Astra och andra företag sluta med sin medicinska forskning, förklarar nationalekonomerna. Alltså är det i allas intresse att den intellektuella äganderätten respekteras.

Turkiet och andra länder uppvaktas nu av företrädare för USA och EU. De måste erkänna de utländska läkemedelskoncernernas monopolrätter. Annars kommer obehagliga saker att inträffa, får de veta. Det är inte många som står emot sådana påtryckningar. Indien utsattes för strafftullar i USA när de vägrade.

Samma fordringar hade de rika länderna i de nyss avslutade frihandelsförhandlingarna. Den intellektuella äganderätten skrevs in i Gatt. Det öppnar nya formella möjligheter till påtryckningar. De inskränkningar i patenträtten en del länder i tredje världen infört för att försäkra sig om billiga mediciner och annat måste avskaffas eller göras verkningslösa. Alla Gattmedlemmar förbinder sig att avsätta polisiära och rättsliga resurser för skydd av den intellektuella äganderätten. Det land som icke med nöjaktig energi ingriper mot piratkopiering av dataprogram eller tillverkning av mediciner utan licens riskerar då att straffas.

Från rikevärldsståndpunkt är det självklart. Från andra hållet ser det annorlunda ut. I Indien demonstrerar bönder i hundratusental och stormar den nordamerikanska spannmålsjätten Cargills anläggningar i protest mot försöken att patentera utsäde.

- De multinationella företagen är internationella pirater, säger bondeledarna.

I Bangladesh slåss folk mot de utländska läkemedelsföretagen.

- Produktpatenten är inget annat än en nykolonial tull som de multinationella företagen pressar ur länderna i tredje världen, förklarar läkaren Zafrullah Chowdhury.

Han tilldelades Right Livelihoodstiftelsens alternativa Nobelpris 1992 för sitt arbete för folkhälsan i Bangladesh. Som rådgivare till regeringen såg han till att nästan 2 000 skadliga eller verkningslösa läkemedel förbjöds. De utländska företagen rasade och krävde med Världsbankens bistånd en avreglering av marknaden. De vill inte se sin rätt att dumpa misslyckade mediciner i tredje världen inskränkt. De retar sig också på den läkemedelstillverkning Chowdhury organiserat. Så snart en ny lokal medicin utvecklats kommer de rännande med sina patent.

Sannolikheten för att Chowdhury eller någon annan från länderna i söder ska kliva in hos Astra, Merck eller Roche med motsvarande anspråk är försvinnande liten. 99 patent av 100 innehas av företag eller medborgare i de rika länderna. Det är inte konstigt. För Chowdhury och hans likar

är redan kostnaden för att få ett patent giltigt i flera länder svår att bära. Den kan uppgå till flera hundratusen svenska kronor, ett väldigt belopp i lokal valuta. Det är krångligt också. Alla internationellt erkända granskningsorgan finns i den rika världen, och patentombud måste anlitas och arvodas i varje land.

Patentet är inte mycket värt om det inte bevakas och hävdas mot intrång. Licenser ska säljas och licensavgifter drivs in. Allt kan sluta i rättsliga processer med advokater och andra omkostnader. En patenttvist tvingade nyligen ett litet engelskt elektronikföretag, ledande i sin nisch, att välja mellan att avstå USA-marknaden eller gå till domstol för att hävda sig. Företaget vann rättegången, men processen kostade 250 000 dollar och raderade ut ett helt års förväntade vinst. För tredje världens ingenjörer och läkare är ett sådant försvar i 99 fall av 100 inte att tänka på.

Den återstående möjligheten – lokal tillverkning för en lokal marknad – försvinner med respekten för de transnationellas intellektuella äganderätt. De stora läkemedelskoncernerna tar patent på allt de kan tänka sig. Alltmer fragmentariska upptäckter inmutas, med påföljd att varje ny medicin kräver omfattande förhandlingar med konkurrenter som äger rätt till dess beståndsdelar. En typisk bioteknisk produkt kan om ett par år kräva licensavtal med ett dussintal patentinnehavare. Storbritanniens läkemedelsindustri, som länge varit världsledande, klagat redan över utländska konkurrenters ovilja att för rimliga kostnader dela med sig av de senaste upptäckterna. I tredje världen riskerar patentraseriet att utsläcka all inhemsk industriell produktion av mediciner och andra kemiska ämnen.

Lokala produkter som funnits tillgängliga gratis eller nästan gratis i hundratals år prissätts plötsligt av nordamerikanska, japanska och europeiska storföretag. Kemikoncernen W R Grace har inhägnat det indiska neemträdet i patent för att lansera ett miljövänligt insektsbekämpningsmedel på marknaden i USA. Den mängd frön bönderna för tjugo år sedan kunde köpa för 300 rupier för att krossa och bearbeta och sprida på fälten kostar nu 8 000 rupier.

Det som funnits av lokalt kunnande och forskningsiver sugts upp i den allmänna brain drain som förser rikevärlden med välutbildad arbetskraft till minimal kostnad. Västerlandets storföretag och akademiska institutioner är fulla av ingenjörer och läkare från tredje världen. Genom skolor och universitet har folken försörjt sina intellektuella. Frihandeln förbjuder dem att utan vederbörlig tribut nyttja deras upptäckter.

Sjukvården utlämnas till transnationella koncerner som i kraft av monopolpositioner tar överpris för sina produkter. 1980 till 1992 steg priserna på mediciner i USA nästan sex gånger så snabbt som den allmänna inflationen och läkemedelsföretagens kapitalavkastning är dubbelt så stor som för storföretagen i genomsnitt. De länder i söder som strukturanpassats till frihandel och respekt för intellektuell äganderätt har inget försvar mot dessa ockrare i olycka.

Själva tar de rika länderna lätt på de dyra principerna. Med antidumpingavgifter, importkvoter och bilaterala påtryckningar driver de sina handelskrig medan fattigfolken åläggs att putsa frihandeln skinande ren.

– Hälsa är en grundläggande rättighet för alla människor, säger Chowdhury.

Mot det står äganderättens och frihandelns självklarheter.

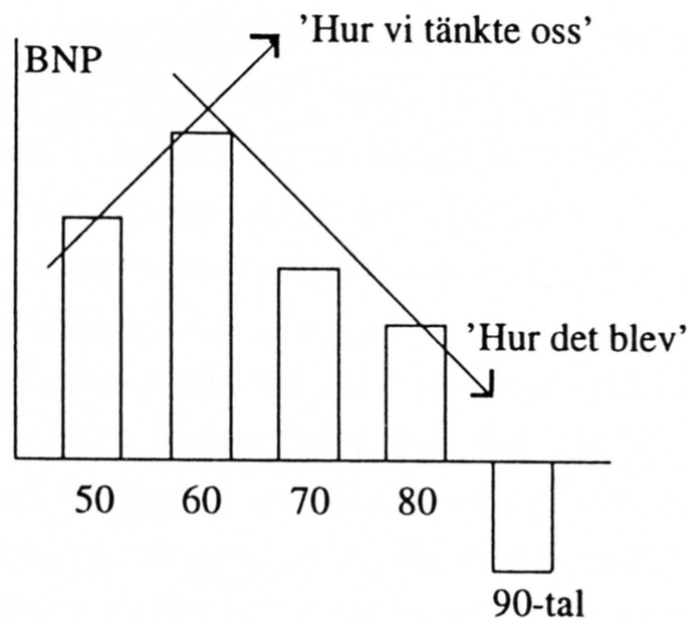
Tidigare publicerad i *Folket i bild-Kulturfront* nr 4 1994.

Sören Wibe: Vad skapade krisen?

Den ekonomiska kris som för några år sedan med full kraft drabbade landet framställs vanligen som en 'systemkris'. Grundfelen återfinns, menar man, i den svenska modellen, i vårt välfärdssystem, våra skatter och vår offentliga sektor. Denna förklaring nådde, tror jag, sin höjdpunkt den 4 april 1993, då TV sände ett fem timmar långt program som kallades 'En dag för Sverige'. Tillställningen hade arrangerats av ett privat företag, SIFO, och här fick verkligen det svenska folket bilden av ett system och en modell i kris bekräftad.

TV-programmet inleddes med att SIFO-chefen Bo Ekman skisserade bakgrunden till varför SIFO på detta sätt engagerat sig för landet. På ett blädderblock visade han en bild som såg ut ungefär som figur 1 nedan. Staplarna visade 'tillväxten', den uppåtgående pilen 'hur vi tänkte oss' och den nedåtgående pilen 'hur det blev'. Budskapet till tittarna var kristallklart: dagens ekonomiska kris är bara ett stenigare avsnitt i något som inleddes för 25 år sedan.

Fig 1. Svensk ekonomi i 'En dag för Sverige'.

Efter SIFO-chefen framträdde en doktor i statskunskap som för åtta år sedan skrev en bok, *Vinter i välfärdslandet*. Denna bok handlade om två samhällen (Uruguay och Aten) som båda gått under för att de levt över sina tillgångar. Parallellen till dagens Sverige var att också vi levt över våra tillgångar och att också vårt samhälle riskerade att gå under.

Med dessa två inlägg var programmets mentala grund lagd. Den svenska krisen grundlades för flera decennier sedan och ett fundamentalt faktum är att vi levt över våra tillgångar. Trots att programmet innehöll mycket kunniga och insatta människor ifrågasattes under hela Sverigedagen aldrig dessa grundförutsättningar.

Det svenska välfärdssamhällets kollaps

Den bild av orsakerna till den svenska krisen som gavs i TV-programmet är inte ny. I grunden handlar det om synen på den svenska välfärdsmodellen. Vill man använda bildspråk kan man säga att SIFO-programmet, liksom en del kända ekonomer, liknar Sverige och den svenska modellen vid ett fallfärdigt hus. Skälet till husets dåliga kondition är inte att det har skadats av en tillfällig storm (läs: en internationell lågkonjunktur), utan att själva grunden är dålig och har vittrat sönder. Mer preciserat har de höga skatterna urholkat arbetsmoral och arbetsvilja, jämlikhetspolitiken har medfört att människor saknar incitament att öka sitt humankapital, regleringarna har skapat ineffektiva och ickedynamiska skyddade sektorer och slutligen har den

offentliga sektorn svällt över alla bräddar och gjort att resurser låsts i ineffektiv och byråkratisk produktion. Fyra grundstenar i välfärdssamhället har i verkligheten visat bristande lödighet.

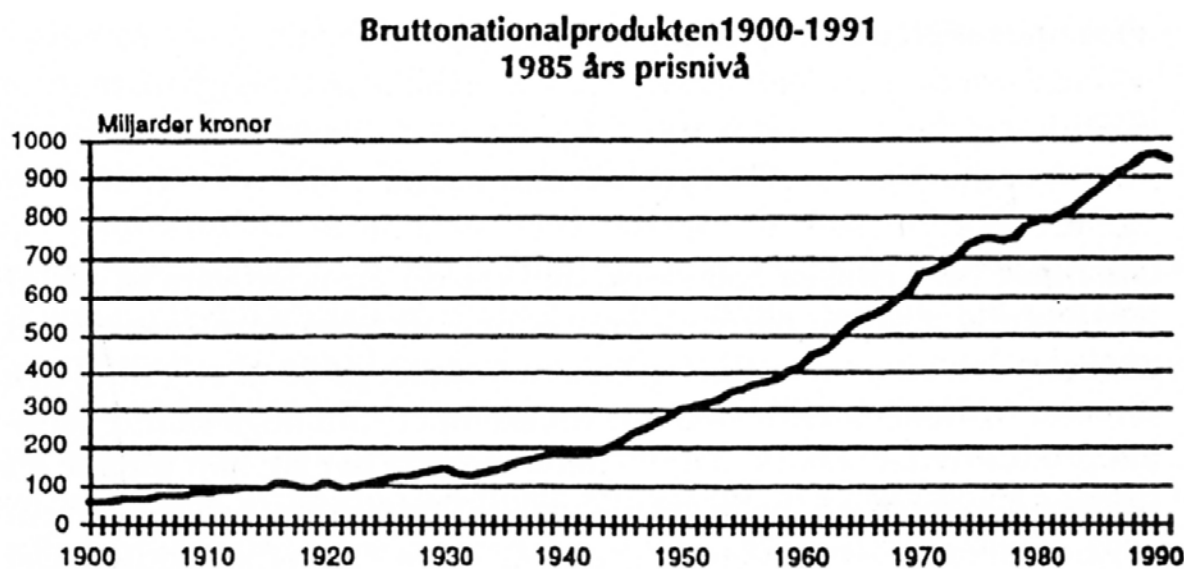
I denna artikel vill jag redovisa en annan analys av krisen och dess orsaker. Sverige kunde inte liknas vid ett fallfärdigt hus i slutet av 80-talet. Vid en internationell jämförelse stod det sig starkt inte bara på det sociala utan även på det rent ekonomiska området. Problem fanns givetvis, det finns det alltid, men bygget höll och det fanns ingen fara för ras. Den kris som vi nu upplever orsakas i stället av en rad konkreta ekonomisk-politiska åtgärder som från mitten av 80-talets vidtas och snarast kan karakteriseras som avsteg från den svenska modellen.

Ett Sverige på glid?

Låt mig innan jag går in på de mer konkreta krisorsakerna säga några ord om krisanalysens grundförutsättning: det fallfärdiga huset.

Hela den bild som målas upp av decenniernas eftersläpning och utförsbacke är djupt tvivelaktig. Betrakta i sammanhanget figur 2, och jämför den med Bo Ekmans skiss som jag återgett.

Figur 2. Bruttonationalprodukten 1900-1991 1985 års prisnivå

Figur 2 är hämtad direkt från Näringslivets ekonomifakta och visar vår BNP (i fasta priser) sedan sekelskiftet. Det finns i figuren inget som erinrar om den utförsbacke sedan 1970-talet som Ekman delgav det svenska folket. Nog förefaller det som om vi lunkat på som vanligt under 70- och 80-talen för att sedan, i början av 90-talet, råka ut för en kraftig nedgång. Då man betraktar figur 2 frestas man onekligen att förlägga krisens ursprung till någon tidpunkt ganska nära 1990 i stället för att se orsakerna i decenniernas felgrepp.

Det kan tilläggas att detta intryck står sig, även vid en jämförelse med andra länder. Det visar sig att den svenska tillväxten inte är speciellt låg (eller hög heller för den delen) utan står sig väl i förhållande till utvecklingen inom till exempel EG. Sverige hade naturligtvis en extremt hög (relativ) standard i början av 50-talet genom att vi skonades från krigets förstörelse, och det är naturligt att vi nu närmar oss ett europeiskt genomsnitt vad avser materiell standard. Hur som helst så kan bilden av ett Sverige på glid utför inte bekräftas förrän just 1991, då en verklig vändning sker.

De fyra hörnstenarna

Om huset var i ganska gott skick, hur kan då grunden vara så dålig? Inte oväntat visar en närmare granskning att även hörnstenarna var hållbara, och att de inte alls låg bakom förfallet på 90-talet. Enligt den svenska modellens kritiker skulle till exempel våra höga skatter hämma produktivitet och tillväxt. På detta område har jag haft tillfälle att studera den internationella

vetenskapliga litteraturen, och jag kan bara sammanfatta denna så, att bevisen är synnerligen motstridiga. Det finns studier som visar att skatter hämmar tillväxten, det är sant, men det finns lika många (och publicerade i lika renommerade tidskrifter) som visar att skatter befrämjar tillväxten. Egentligen bör resultatet inte förvåna: skatter är ju egentligen endast en form av betalning, och denna bör i sig varken hämma eller stimulera tillväxt. Om skatteintäkterna används till exempelvis vägar eller skolor bör tillväxten öka, om de används till improduktiva ändamål eller slösas bort bör tillväxten hämmas. Det avgörande är ju hur skatterna används, inte skatterna i sig.

Det hela kan för övrigt belysas av sambandet mellan skatter och BNP-tillväxt i Sverige sedan sekelskiftet. Det finns nämligen inte alls något negativt förhållande så att produktionen minskat då skatterna höjts. Tvärtom förefaller sambandet vara det omvända. (Sanningen är nog den att orsakssambandet går från ökad produktion via ökat behov av och högre efterfrågan på offentlig service till ökade skatter.) Oavsett samband visar figuren tydligt att det inte finns något stöd i den svenska utvecklingen för att höga skatter hämmar tillväxten.

På likartat sätt förhåller det sig med de andra faktorerna. En ökad jämlikhet (mellan yrkesgrupper, kön eller regioner) kan inte påvisas ge negativa tillväxteffekter. (Även här finns i stället en rad skäl att tro motsatsen; för svenska förhållanden kan den Rehn-Meidnerska modellen med sin solidariska lönepolitik tjäna som illustration till hur jämlikhet ökar omvandlingsdynamiken.) Även på detta område finns både teori och empiri som stöder slutsatsen att jämlikhet befördrar tillväxt.

För de två övriga faktorerna, regleringarna och den offentliga sektorn, är beläggen lika dåliga. Då det gäller regleringars effekter var slutsatsen i de två studier som ingick i produktivitetsdelegationens utredningar (av Hans Olsson och Sören Wibe) helt entydig: regleringar kunde inte förklara något av den långsammare produktivitetsutvecklingen sedan 1975. Hans Olsson fann rent av att regleringar påskyndar produktivitetsutvecklingen, en slutsats som inte alls motsägs av internationella studier.

Och vad gäller den förment ineffektiva offentliga sektorn behöver jag kanske inte här upprepa argumenten. Otaliga är de studier som visar att den svenska offentliga sektorn ligger i världstopp då det gäller effektivitet. Våra skolbarn presterar goda resultat, vår sjukvård kostar lite och är effektiv, vår allmänna samhällsservice kännetecknas av en i internationell jämförelse nästan total avsaknad av byråkrati och korruption.

Sammanfattningsvis gäller således att de fyra faktorer som framförs som huvudskäl till den svenska ekonomiska krisen inte kan visas ge stagnation och lägre tillväxt och därmed faller hela den stora tankekonstruktionen. Vår ekonomiska kris kan inte förklaras med dessa strukturella faktorer i den svenska modellen. Helt avgörande är naturligtvis här den omedelbara och enkla iakttagelsen, att den svenska ekonomin inte utvecklades dåligt under 70- och 80-talen. Visst skilde vi oss från andra länder, men då snarast i positivt hänseende. I motsats till så gott som alla utvecklade industriländer klarade vi båda decennierna med bevarad full sysselsättning, med långt driven jämlikhetspolitik och med ett fungerande socialt trygghetssystem. Huset var med andra ord både stabilare och mer välbyggt än våra grannars.

Krisens orsaker

Låt oss med detta lämna 'En dag för Sverige' för att söka andra förklaringar till dagens situation. Det gäller då först att förlägga sökandet rätt i tiden, att erkänna det enkla statistiska faktum att nedgången i den svenska ekonomin inträffar i början av 1990-talet. Gör man detta har man redan hunnit halvvägs i krisanalysen.

Själva upprinnelsen till krisen återfinns i två beslut av Riksbanken i maj och november 1985. Dessa innebar att den svenska kreditmarknaden avreglerades och det blev fritt fram för etablering av nya finansinstitut och låneformer. Tidigare hade Riksbanken bland annat kunnat reglera bankernas totala utlåningsvolym, men denna och andra regleringar upphävdes nu. Den

omedelbara följderna blev en våldsam ökning av aktiviteten på kreditmarknaden, och bankernas lånegivning ökade kraftigt. Under fyra år, fram till 1990, expanderade lånegivningen med bortåt 25 procent årligen, och med totalt nära 1 000 miljarder. Huvuddelen av dessa krediter gick till fastighetsaffärer och följderna blev naturligtvis en våldsam stegring av alla fastighetspriser. På grund av detta och på grund av bankernas stora utbud av krediter ökade hushållens skuldsättning kraftigt. Eftersom fastighetspriserna steg upplevde de flesta hushåll en värdeförmering av sina förmögenheter och ansåg därför att de kunde låna till allehanda konsumtion. Mot slutet av 80-talet var hushållens sparkvot minus 4 procent, det vill säga de lånade 4 procent mer än sin inkomst.

Kreditmarknadens avreglering skapade en låne- och inflationsekonomi, och under senare delen av 80-talet ökade vår inflation betydligt mer än i vår omvärld. Mellan 1980 och 1985 steg konsumentprisindex här liksom i EG med 53 procent (trots devalveringen 1982), under åren därefter steg den med 31 procent i Sverige och 24 procent inom EG. Men ännu vid 80-talets slut hade situationen kunnat åtgärdas utan den kris som följde. Kreditmarknaden hade kunnat strypas långsamt, och vår internationella konkurrenskraft återställas genom devalvering eller beslut om flytande krona. Men dessa åtgärder vidtog ej. I stället lades politiken om 180 grader som ett resultat av två faktorer: skattereformen och förberedelserna för en EG-anslutning.

Skattereformen innehöll många olika delar. Den viktigaste var att inkomstskatten sänktes vilket kompensades med en höjning av moms på flera områden, bland annat inom byggnadssektorn. Vidare minskades kapitalskatten (och därmed avdragsrätten för räntor) och slutligen underfinansierades reformen eftersom man räknade med 'dynamiska effekter'. Sammantaget blev emellertid resultatet dels en kraftig nedgång i den inhemska ekonomin, dels ett kraftigt inkomstbortfall för staten.

Att kapitalskatten sänktes innebar att låntagandet blev i det närmaste dubbelt så dyrt och sparandet dubbelt så lönsamt. Medan hushållen tidigare hade fått dra av kanske 60 procent av räntorna fick de nu bara dra av 30 procent. Följden därav och av den sänkta inkomstskatten i kombination med höjd moms blev en kraftig förändring i hushållens sparbeteende. Sparkvoten steg på några år från minus 4 till plus 8 procent, något som i praktiken betydde ett kraftigt bortfall av efterfrågan på den inhemska marknaden. Varor såldes inte, människor blev arbetslösa, och statens intäkter ökade inte genom den höjda moms. I stället ökade utgifterna för arbetslösheten, och kombinationen av minskade inkomster och ökade utgifter ledde givetvis till ett kraftigt ökat budgetunderskott.

Således förvärrades läget på hemmamarknaden, men den internationella lågkonjunkturen i kombination med EG-ambitionerna skapade minst lika stora problem för exporten. Inflationsekonomi hade vid decenniets slut lett till att våra kostnader översteg utlandets med kanske 10-15 procent. Men i och med beslutet att inträda i EG och dess monetära samarbete ansågs en devalvering otänkbar. All kraft satsades i stället på att åstadkomma en intern nedpressning av kostnaderna, och regering och opposition enades om att söka få ned inflationen. Problemet var naturligtvis att denna anpassning tog tid, och under några få år, från 1990 till 1992, förlorades tiotusentals arbetsplatser i exportindustrin i kampen för kronan. Eftersom kostnaderna redan låg högre än i omvärlden visade bytesbalansen givetvis underskott, så Riksbanken tvingades höja räntan för att åstadkomma ett ökat kapitalinflöde. Följden blev naturligtvis att låntagandet blev än mer kostsamt, och att hushållens sparande ökade än mer; deflationsspiralen hade börjat att skruva landets ekonomi i botten.

Det symboliskt kanske mest ödesdigra inträffade mot slutet av 1990, då den svenska politiken lämnar den målsättning som stått i centrum alltsedan 30-talets krispolitik. För att försvara kronan, och under intryck av några studier som visade att arbetsmarknadspolitiska satsningar ökade inflationen, ställs nu inflationsbekämpningen som huvudmål för den ekonomiska politiken. Genom detta missar man 'timing' i arbetsmarknadspolitiken, och under 1991 ökar följdriktigt arbetslösheten rekordsnabbt.

Hushållens ökade sparande har nu punkterat den inhemska marknaden. Samtidigt faller exportmarknaden, dels som ett resultat av den internationella konjunkturen, dels på grund av försvaret av den fasta växelkursen. Till detta kommer nedgången i den offentliga sysselsättningen. Detta är delvis ett resultat av skattereformen, där kommunalt skattestopp hindrar kommuner och landsting att kompensera sig för minskade statsbidrag och ökade uppgifter. Det är också följderna av den nya regeringens uttalade ambitioner att skära ned de statliga utgifterna mot bakgrund av de allt dystrare budgetprognoserna. Till friställningen av tiotusentals människor i stat och kommun kommer de indirekta effekterna på människornas beteende: då de upptäcker att de statliga trygghetssystemen håller på att raseras växer deras behov av att privat trygga sig så att sparbenägenheten ökar än mer. Så vrids skruven ännu ett varv, med minskad efterfrågan, ökande arbetslöshet, ökade utgifter för arbetslösheten, ökat budgetunderskott och ökade krav på besparingar.

Så skapades krisen. En avreglering, tillkommen för att garantera att kapitalet slussades till de områden där det gjorde störst nytta, skapade en spekulations-, låne- och inflationsekonomi under senare hälften av 80-talet. Med skattereformen lades politiken om 180 grader, sparandet ökade rekordsnabbt och ledde till ett kraftigt efter- frågebortfall på hemmamarknaden. Skatteintäkterna uteblev, vilket tillsammans med de uteblivna dynamiska effekterna skapade ett stort hål i statsbudgeten. Förberedelserna för EG-medlemskapet låste

108 vår valuta vid en för hög nivå och denna vägran att anpassa kursen ledde till en nedgång för export och industri. Eftersom den offentliga sektorn ansågs vara orsaken till en ekonomisk eftersläpning som inte fanns började nedskärningar även på detta område. Som en logisk följd därav kommer så, mellan 1991 och 1993, den ödesdigra omläggningen av vår ekonomiska politik där inflationsbekämpningen intar den centrala plats som kampen för den fulla sysselsättningen haft.

Sammanfattning

Om jag med några ord ska sammanfatta min artikel så var vårt land ännu vid ingången till 90-talet ett land med stigande produktion, obefintlig arbetslöshet och en jämlikhet mellan socialgrupper och regioner som saknade motsvarighet i världen. Landet hade som alla andra ekonomiska problem, men de var hanterbara och landet var inget konkursbo. De grundläggande dragen i samhället hade utan tvivel kunnat bevaras och förenas med ett fortsatt framåtskridande under hela 90-talet.

Och om jag, också med några enkla ord, ska sammanfatta min slutsats, så var det inte välfärden och välfärdssamhället som skapade krisen. Krisens orsak ligger i stället i en rad ekonomisk-politiska åtgärder som inte alls (som kampen för kronan) eller endast delvis (som skattereformen) var nödvändiga. Och bakom dessa åtgärder, och den utformning de fick, låg kanske tron att endast en oregerad kapitalism, och inte som tidigare en reglerad marknadsekonomi, kunde skapa ett samhälle som förenar välstånd och rättvisa. Min slutsats är emellertid att krisen på intet sätt visat att ett välfärdssamhälle är en ekonomisk omöjlighet och att minskad rättvisa och jämlikhet är det pris vi måste betala för välstånd på 2000-talet.

Tidigare publicerad i *Zenit* nr 2/3 1993 (120/121).

Kenneth Hermele: Postkassörskan och den svenska modellen

För några år sedan gick jag in på posten för att öppna ett vanligt sparkonto. Det var inte så enkelt. ”Alla går över till aktiefonder nu”, sa postkassörskan och spände ögonen i mig. Förstod jag då inte att för min egen skull borde även jag satsa på aktier och utlandsfonder? Bara en och annan dåre kunde väl fortsätta att spara pengar mot vanlig bankränta i stället för att få del av de vinster som en alltmer euforisk börs höll i utsikt?

Postkassörskans övertalningsförsök var i själva verket ett gravtal över den svenska modellen. I den modellen var visserligen företag välkomna, men de skulle vara hederliga och skapa jobb och exportinkomster. Det spekulativa kapitalet däremot hade aldrig stått högt i kurs. Men nu spelade ju alla på börsen och postkassörskan hade rätt förstått att den svenska modellen inte längre gällde. Gotabankspojarna hade brädat Wallenbergarna och Gyllenhamrarna. Hennes råd låg därför helt i linje med allmän ekonomisk klokskap under kasinoekonomins 1980-tal.

Idag, när vi alla kan se att den svenska modellen har problem, att arbetslösheten stiger och att samförståndet upphört, drar man lätt en tråd just till 1980-talet och förklarar svårigheterna med det olyckliga årtiondet. Tanken (hoppet?) verkar vara att den svenska modellen kan återupprättas bara man går tillbaka till det som gällde förr, med produktionen i högsätet och offensiva, expansiva satsningar. Men det vore en förhastad slutsats: den allians som burit den svenska modellen hade redan vid mitten av 1970-talet slutat att fungera på ett hyfsat sätt.

Modellens kärna

Det vanligaste sättet att beskriva den svenska modellen är att koncentrera sig på institutionerna och formerna. Då ser man en centraliserad förhandlingsapparat, där arbetarnas, tjänstemännens och företagens organisationer gör upp i samförstånd. Det gemensamma ansvarstagandet, inte statens inblandning, är avgörande.

Mot den bilden kan vi sätta Maktutredningens beskrivning, som till den svenska modellen hänför i stort sett allt som kännetecknat efterkrigstidens samhälle, från institutioner och former för konfliktlösning på arbetsmarknaden, via principer som experstyre, korporatism, universalism och centralisering, till historiska kompromisser mellan arbete och kapital samt mellan stat och kvinnor. Det är de senare förhållandena – kompromisserna eller kanske snarare alliansen – som jag ser som särskiljande i den svenska modellen: en treenighet, där stat, arbete och kapital upprättat en allians som skulle hålla i två mansåldrar, från Saltsjöbadsavtalet till mitten av 1970-talet. Så här fungerade det.

Guldåldern

Alliansen gav arbetarsidan höjda reallöner från företagen och ökade sociala rättigheter från staten; företagen fick arbetsfred och samförstånd från arbetarna samt låga skatter och ingen inblandning i investeringar och andra långsiktiga beslut från staten; och staten fick stabilitet och kontinuitet tack vare socialdemokratins stöd från arbetare och de växande tjänstemannaskikten, samt tillväxt och exportintäkter från företagen. ”Samförstånd” delade hedersplatsen med ”rationalisering” och ”tillväxt” i den överordnade, gemensamma ideologin.

Ömsesidigheten i förpliktelser mellan de parter som ingick i alliansen var viktig. Samhällsansvar visades lika mycket av fackföreningarna som av företagens organisationer när det gällde inflationsbekämpning, tillväxt, lagoma löneökningar. SAF såväl som LO accepterade omstruktureringen av ekonomin och nedläggningen av stagnerande industrier, trots att det stred mot en del av deras respektive medlemmars intressen.

Det som kännetecknade den svenska modellen var således ömsesidigt förstärkande band mellan dess tre parter. Lika viktigt var att såväl ”arbete” som ”kapital” måste kvalificeras för att vi ska kunna fånga in modellens särdrag. Inom kapitalets sfär gynnades framför allt storföretagen och exportindustrin. De fick en ”lugn arbetsmarknad”, dvs. få strejker och en långsam, kontrollerad

löneökningstakt. Men mindre expansiva näringar lät man slås ut och de avvecklades successivt, dock med ett omfattande stöd under övergångsperioden. Detta är den berömda ”strukturrationaliseringen” som inneburit en hög koncentration av makt i ett fåtal företags händer. Under efterkrigstiden har de 20 största företagen ökat sin andel av den svenska industrisysselsättningen från 15 till 43 procent (1945-1990). Små och medelstora företag har i motsvarande grad minskat i betydelse. Idag står de 20 största industriföretagen för 60 procent av industrins forsknings- och utvecklingskostnader samt för två tredjedelar av Sveriges industriexport och nästan hälften av totalexporten.

På arbetarsidan drog till att börja med framför allt metallindustriarbetarna fördel av modellen. Andra delar av industrins folk, som beklädnads och fabriks, hamnade utanför och tvingades acceptera en gradvis nedläggning av sina företag. Samtidigt innebar omstöpnings av ekonomin och storföretagens tilltagande dominans att människor tvingades flytta till kusterna och till södra delarna av landet, en process som underlättades av den statliga ”flyttlasspolitiken”.

Idealtypen för den svenska modellens gynnade var således till att börja med en manlig arbetare i den exportinriktade industrin. Det var också han som garanterade att socialdemokratin fortsatte vara statsbärande parti. Men från mitten av 1960-talet börjar kvinnornas ställning i modellen som gynnade via sina män att förändras. Allteftersom kvinnorna går ut på arbetsmarknaden – den kvinnliga förvärvsfrekvensen nådde 1970 53 procent – får de en mer direkt och självständig roll för modellens bevarande. Mot modellens slutfas har en ”kvinna i den offentliga tjänstesektorn” ersatt ”den manliga metallarbetaren” som idealtyp för de som drar fördel av den svenska modellen. Det är därför Gunilla Thorgren i inledningen till antologin om systemskiftet kan tala om den svenska modellen som ”hon”. Detta förhållande avspeglas också i att Kommunalarbetareförbundet (med 81 procent kvinnliga medlemmar 1993) gick om metall (21 procent kvinnor 1993) som största LO-förbund 1977.

Solidarisk lönepolitik

Målsättningarna hos de i alliansen ingående parterna var under ett par årtionden förenliga. Ett exempel på detta är den roll som den solidariska lönepolitiken spelade. Det är vanligt att betona att den solidariska lönepolitiken höjde de lågavlönades löner och åstadkom en osedvanlig utjämning, såväl mellan yrken som mellan män och kvinnor. Effekten blev att lågproduktiva företag och branscher slogs ut. Men detta är bara ena sidan av saken. Som Peter Swenson, Lennart Erixon och Villy Bergström visar kan den solidariska lönepolitiken utifrån en situation med brist på arbetskraft också ses som ett redskap som hjälper expansiva företag att hålla lönerna nere. Detta gjorde det möjligt för mindre expansiva företag och näringar att behålla sina arbetare och tjänstemän utan att riskera att de lockades till bättre betalda jobb. Mot den bakgrunden är det förståeligt att det var företag inom textil-, konfektions-, läder- och livsmedelsindustrierna som ett par år in på 1950-talet agerade för att en solidarisk lönepolitik skulle accepteras av alla SAF:s medlemmar, medan enstaka dynamiska verkstadsföretag gärna ville lösa sina svårigheter att få folk genom att locka med högre löner eller bättre villkor. Centraliseringen och utjämningen gynnade både småföretag, som kunde överleva lite längre, och storbolag som slapp betala höga löner och i stället kunde använda sina stora överskott till investeringar. Samtidigt drog lågutbildad arbetskraft nytta av politiken, och socialdemokratin kunde peka på en sällsynt egalitär inkomstfördelning.

Men innehöll då inte den svenska modellen en stark drivkraft mot strukturrationalisering och koncentration? Jo, men den åstadkoms framför allt genom den stimulans som avsättningar till investeringsfonder innebar för de expansiva företagen. Med hjälp av den svenska modellen lyckades de hålla sina lönekostnader låga, samtidigt som de genom avsättningar kom ner i mycket låga beskattningsnivåer.

En bred allians som var smal

Alliansen var således bred och begränsad på samma gång. En aspekt på vad alliansen utelämnade nämnde jag nyss – de regioner och branscher som övergavs. Men alliansen var också begränsad utifrån ett maktperspektiv. Företagen fick sitta i orubbat bo när det gällde att bestämma över investeringar och inriktningen på långsiktiga strukturförändringar. Kapitalet hade alltjämt framtiden i sina händer. Och lönearbetarnas intressen definierades i första hand som plånboksfrågor, i andra hand som gällande förhållanden utanför arbetet (semester, pension). 1975 led 66 procent av alla män och 62 procent av alla kvinnor av fysiskt slitsamma arbeten; tio år senare var andelarna än högre. Särskilt markerad var ökningen i slitsamma arbeten för kvinnor.

Frågor som inflytande och arbetsinnehåll skulle först bli viktiga i skiftet mellan 1960- och 1970-tal när arbetsfreden hade skakats av ett uppsving i strejker och protester med sitt mest symboliska uttryck i gruvstrejken 1969/70.

Trots detta var alliansen under årtionden tillräckligt omfattande för att kunna ge politisk stabilitet. I början av 1970-talet ifrågasatte dock bolagens tilltagande internationalisering grunden för själva modellen: den byggde ju på att det skapades jobb på hemmaplan. Men företagets utlandsexpansion innebar att allt mer av investeringar och jobb förlades till deras utländska delar. Under en övergångsperiod kunde modellens bas räddas genom den offentliga sektorns expansion. Men vem skulle betala för den offentliga sektorn? Inte de expansiva företagen i alla fall, vana som de var vid ett lågt skattetryck.

Här kan vi finna de inneboende motsättningar som kom att besegla den svenska modellens öde: företagets internationalisering gav inte fler jobb; och när i stället den offentliga sektorn expanderade fick man söka en skattebas hos lönearbetarna (inkomstskatt och moms). Treenigheten var bruten.

Vad modellen gav

Innan vi tittar på hur modellen bryter samman är det lämpligt att stanna upp ett ögonblick och fråga vad den åstadkom. Det särskiljande för Sverige var inte det som vanligen förknippas med välfärdsstatens framväxt, en hög ekonomisk tillväxt eller ökande produktivitet. Visserligen fick Sverige allt detta, men det var det också andra länder som lyckades med, och i en del fall även överträffade Sverige.

Nej, det som utmärkte den svenska modellen, och som fortsätter att skilja Sverige från andra länder, är framför allt en jämnare fördelning av inkomster och levnadsförhållanden, en högre förvärvsfrekvens för kvinnor och en mindre klyfta i löner mellan kvinnor och män. (Se tabell.)

	Sverige	Tyskland	Holland	Danmark
Kvinnors förvärvsfrekvens i procent				
1970	53	30	19	37
1980	65	32	24	45
1990	83	56	53	78
Kvinnors andel av mäns löner, industriarbetare	z	x	x	x
1970	80	70	72	74
1980	90	73	80	86
1990	89	73	75*	85
Inkomstolikhet 1980 index Sverige = 100	100	129	137	us
Procentuell ökning av BNP/invånare index Sverige = 100				
1950-1960	100	246	118	89
1960-1973	100	100	103	103
1973-1979	100	173	127	107
Ökning av produktiviteten i industrin per arbetad timme, index Sverige = 100				
1960-1973	100	89	114	97
1973-1979	100	179	229	171

* avser 1989

us = uppgifter saknas

Källor: *Om kvinnor och män i Sverige och EG*. Statistiska Centralbyrån 1992;

Fritzell, J: "Ojämlighets- och fattigdomsutveckling under 1980-talet: Sverige i internationell belysning" i bilaga 8 till Långtidsutredningen 92, Finansdepartementet 1992;

Korpi, W: *Halkar Sverige efter?*, Carlssons 1992.

Detta är den svenska modellens verkliga bedrift, jämfört med andra länder i Västeuropa. Lönerna har pressats samman av den solidariska lönepolitiken och klyftorna minskade fram till början av 1980-talet. Ovanpå detta har, som Bo Rothstein påpekat, skattesystemet och transfereringarna haft en starkt omfördelande och utjämnande effekt. Den minskande klyftan mellan kvinnor och män kan dessutom tillskrivas införandet av en social- och skattelagstiftning som uppmanade kvinnor att gå ut på arbetsmarknaden, samt den offentliga sektorns expansion i allmänhet.

Kollaps

Vid mitten av 1970-talet hade alliansen gjort sitt. Fortsatte företagen att växa i Sverige, skedde det huvudsakligen genom uppköp av existerande företag, vilket inte ökade sysselsättningen. Vid samma tidpunkt, mitten av 1970-talet, hade Sverige historiskt och internationellt sett såväl små förbättringar av produktiviteten som låga höjningar av lönerna. Modellen fungerade inte längre.

Återigen kan lönepolitiken hjälpa oss att se modellens särdrag. De expansiva företagen var nämligen inte nöjda med de relativt låga lönehöjningar som de centrala förhandlingarna gav och de försökte möta sina svårigheter att få folk genom att tillåta en löneglidning som i praktiken kom att sätta de centrala avtalen ur spel. Men andra grupper försvarade sina positioner och det blev successivt allt vanligare att en löneglidningsgaranti infördes i avtalen. På det viset fortplantades löneglidningarna automatiskt till resten av samhället och de kunde inte längre tjäna de expansiva företagen som lockbete.

När LO och senare också SAP under 1970-talet motvilligt börjar driva frågor som tidigare legat utanför modellen, uppfattade företagsidan det som ett svek mot samförståndet. Men det är lika rimligt att se det socialdemokratiska "brottet" som ett försök att möta de problem som den svenska modellen och dess allianspolitik stött på: medbestämmande som svar på kraven om inflytande, löntagarfonder för att trygga jobb och kapitalbildning i framtiden, den offentliga sektorns fortsatta utbyggnad för att säkra en stabil bas för utövandet av statsmakten. Men politiken gav inte förväntat resultat. För första gången på 34 år förlorade socialdemokraterna regeringsmakten 1976.

Som man bäddar får vi tigga

Efter sin återkomst i regeringsställning 1982 försökte socialdemokraterna ställa den svenska modellen på huvudet – samtidigt som de hävdade att de givit modellen förnyat liv. "Den tredje vägen", det namn socialdemokraterna gav sin politik, sades vara ett försök att få landets ekonomi på fötter, ordna tillväxten – allt utan att ge upp grundläggande värderingar i den svenska modellen. Men i stället för att ställa krav på expansiva företag att investera produktivt, kom man under 1980-talet att skänka dem allt högre vinster. Det första den nytillträdda regeringen gjorde var att devalvera kronan. Därmed visade man vad den tredje vägen var tänkt att bli, ett försök att muta företagen att hålla sysselsättningen uppe.

Tanken, får man förmoda, var att om företagen fick högre vinster, skulle de investera vilket skulle ge jobb. Därför krävde den tredje vägen, som Kjell-Olof Feldt öppet erkänner, att pengar skulle föras över från löntagarna till företagen i en vinstledd utvecklingsstrategi. Devalveringen gav svenska exportföretag en konkurrensfördel och goda inkomster utan att de behövde anstränga sig. När företagen fann sig sittandes med fickorna fulla med pengar fann socialdemokraterna för gott att "avreglera" både kreditmarknaden och valutahandeln. Med andra ord släppte man spekulatönskonomin fri. Som en naturlig konsekvens fick vi ett

gigantiskt kapitalutflöde och en häftig spekulationsvåg, följda av 1990-talets sammanbrott. Som man bäddat får vi nu tigga.

Den tredje vägens politik försökte alltså göra tvärtemot vad den svenska modellen åstadkom: istället för att kräva produktiva investeringar och strukturomvandling i utbyte för det stöd företagen fick, smörjde socialdemokraterna företagen och lade grunden för de följande katastroferna och bäddade för systemskiftet. Industristrukturen åldrades utan investeringar för att höja produktiviteten eller ta fram nya produkter, och man förblev fastlåst i gamla branscher, ofta beroende av billig energi. Den tredje vägen bestod, som Lennart Erixon visar, blott av devalvering, avreglering – och hopp om att löntagarna skulle ställa upp och inte kräva för höga löner. När spekulationsvinsterna och de vidgade klyftorna provocerade arbetare och tjänstemän att kräva sin andel av kakan, svarade socialdemokraterna, med LO-chefens samtycke, med att förbjuda strejker. Den tredje vägen körde huvudet i väggen.

Kritiken av den tredje vägens politik får dock inte leda oss till att tro att den svenska modellen hade kunnat överleva bara socialdemokraterna så velat. Modellens möjligheter var uttömda. En ny modell måste byggas. Men den tredje vägen var inte ens ett seriöst försök till nytänkande.

Tidig kritik av utlandsberoendet

Trots de framgångar som den svenska modellen hade fram till mitten av 1970-talet, formulerades inom socialdemokratin en kritik av det växande utlandsberoendet, modellens akilleshäl. I stället för att ensidigt bygga på storföretagens expansion utomlands, borde man satsat på en utveckling där sociala, samhällseliga behov skulle utgöra basen för utvecklingen. Hade arbetarsidans intressen definierats så att de även omfattat hemmamarknadsindustrin, hade modellen fått förlängt liv. Som Jan Odhnoff förklarar, fanns det en grund för en sådan modell tack vare efterkrigstidens sociala satsningar som stimulerat konkurrenskraftiga företag, specialiserade på att möta de samhällseliga behoven: bostadsbyggande, sjukvårdsutrustning, läkemedel, skolor och utbildning, kommunikationer. En hel del av dessa verksamheter var blott i ringa grad beroende av import – byggnadsbranschen t.ex. använde bara 16 procent importerat material i slutet av 1970-talet. Därför skulle en utvecklingsmodell byggd på dessa områden begränsat utlandsberoendet, både vad gäller exporten och importen.

En utveckling av den svenska modellen i denna riktning hade dock förutsatt att staten tagit initiativ för att styra efterfrågan i samhället. Därmed blir statens roll en annan än den där man löper efter företagen och stödjer deras egna planer. Här skulle det istället gälla att vara ledande, att förutse behov i Sverige såväl som internationellt. Nya dynamiska områden kan skapas genom en framsynt politik. Precis som den internationellt konkurrenskraftiga byggnads- och anläggningsindustrin uppstått i samspel med socialdemokratins satsningar på bostäder och infrastruktur, kunde förutsättningar för en framgångsrik producent av kollektiva trafiklösningar skapas av en krävande stat, som dessutom satsade pengar på kollektivtrafik här hemma. Framgångsrika exempel här är televerket och Ericsson eller SJ och ASEA.

I det perspektivet blir bristen på framsynthet i politiken besvärande. Det är t.ex. slående hur man missat möjligheten att dra nytta av de öppningar som erbjudit sig på energiområdet, först efter oljeprishöjningarna i mitten av 1970-talet och sedan igen efter folkomröstningen om kärnkraft 1980. Här fick man, mot sin vilja, gyllene tillfällen att lägga om politiken och satsa på miljöbevarande, energisnåla verksamheter och transporter. Poängen är att en satsning här är bra för vår egen skull – det ökar välfärden i ordets egentliga mening – samtidigt som den öppnar för en konkurrenskraftig industri i världsmåttstock.

Pånyttfödelse?

I försöken att återupprätta den svenska modellen har frågan ”Har vi levt över våra tillgångar?” fått en central plats. Det verkar nästan som ett axiom att denna fråga ska besvaras nekande. Och det är sant: vi har varken levt över våra tillgångar i den meningen att den offentliga sektorn varit för dyr i förhållande till inkomsterna eller att vi importerat mer än vi exporterat. Tvärtom:

vi har hållit oss inom ramarna för vad vi tjänar – och ändå är vi nu i en statsfinansiell kris av enorm och hotfull omfattning.

Försvvararna av välfärdsstaten säger då antingen (som LO-ekonomerna) att Sveriges problem beror på arbetslösheten och att vi bara behöver stimulera hemmamarknaden ordentligt för att gjuta nytt liv i den svenska modellen; eller att modellens kris beror på skatteomläggningen (t.ex. Joachim Vogel i *Välfärdsbulletinen*) och att det löser sig om vi återställer skattetrycket till nivån före de stora gåvorna till de rika och till företagen; eller att svårigheterna beror på förlusterna efter de misslyckade spekulationerna (en åsikt som omfattas av de flesta goda analytiker) och alltså är ett övergående fenomen, vilket inte heller verkar vara någon anledning till verklig oro. Vill man kan den svenska modellen åter upprättas. Det är inte utan att man hör någon viska: politik är att vilja!

Det är alltså mycken god kraft som läggs ner på att försvara välfärden och kollektiva lösningar – utan att man verkar vilja fråga sig om fundamentet för den svenska modellen håller: kan vi bygga en ny modell med samma allianspartners – dvs. arbetarklassen och den offentliga sektorns folk (en majoritet kvinnor), staten och storföretagen? Jag tror inte det eftersom jag inte tror att intressena är förenliga (ens i den begränsade form som gällde fram till mitten av 1970-talet). Tre frågor är här centrala:

* Industrin kan inte hålla sysselsättningen uppe. Det var länge sedan satsningar på industrin gav några nya jobb. Uppköp, utlandsinvesteringar och rationaliseringar tyder på att vi inte långsiktigt kan bygga en modell på en allt smalare industrisektor. Därmed blir det svårt att se vilken strukturomvandling som idag kan hålla full sysselsättning uppe (utom en, som jag återkommer till). Samtliga ekonomier med lång industriell tradition har här samma svårigheter, och för många länder i Västeuropa minskar faktiskt sysselsättningen trots att ekonomin växer. FN:s utvecklingsprogram UNDP kallar fenomenet ”jobless growth” (dvs. tillväxt utan sysselsättning) och spår att allt fler människor måste försörja sig i den s.k. informella sektorn, vilket innebär en uppsplittring av arbetsmarknaderna. Det går stick i stäv mot kärnan i den svenska modellen, utjämningen av löner och arbetsvillkor, och det försvagar samtidigt statens skattebas eftersom den gråa och svarta ekonomin kommer att bre ut sig på den vitas bekostnad.

* Förslagen till expansiva satsningar är synnerligen kortsynta och överträffar vanligen inte slentrianmässiga lösningar som att ”bygga mer” (motorvägar, Öresundsbro, Dennispaket). Det lägger ingen god grund för framtida branscher och verksamheter. Svagheten här är inte främst att det man satsar på är ”gammalt” och bara ger små och bortflyende stimulanser av sysselsättningen. Det verkliga problemet är att staten inte har kraft att sätta sig till motvärn mot de särintressen som hävdar – och alltid kommer att hävda – kortsynta lösningar för jobbens eller exportens skull. Framsynthet här skulle kräva att man var beredd att ta strid för framtidens produktionssystem mot alla etablerade intressen som backar upp, exempelvis, bilföretagen och vapenindustrin. Men för att klara det behöver staten stöttas upp av en ny allians.

Kampen om statsmaktens användning är alltså central. Därför kan man inte se staten som en enkel förlängning av lönearbetarnas eller företagets intressen. Snarare bryts olika intressen mot varandra. Staten medlar, balanserar. Att säga, som Göran Greider och Tomas Lappalainen i debatten om systemskiftet, ”staten – det är numera vi!”, missar svårigheten att få staten att svara på ”våra” behov. Det lyckas man bara med genom att skaffa sig makt, på gatorna eller i produktionen (inklusive tjänstesektorn), eller om man gör staten beroende av det politiska stöd man kan komma med. *Samtidigt* måste det finnas en ekonomisk bas som är förenlig med den politiska. Inte ens en ”vision” om hur en sådan ny allians skulle kunna tänkas se ut brukar finnas med i de återkommande försöken att frambesvärja den svenska modellens återuppståndelse. Det hotar att göra försvaret av välfärdssamhället till en såpopera för vår tid.

* Ett förestående svenskt inträde i den europeiska unionen kommer att cementera företagets friheter och begränsa såväl statlig styrning som politik som sätter sysselsättning före

inflationbekämpning. I Maastrichtfördraget, EU:s regelverk, är det företagens ”frihet” och ”rörlighet” som är nyckelorden. Även i EU:s s.k. sociala dimension betonas arbetskraftens geografiska och yrkesmässiga rörlighet som önskvärda mål (paragraf 123). För den framtida gemensamma penningpolitiken är stabila priser det uttalade, överordnade målet. Bara om detta mål inte riskeras ska EU sträva efter andra målsättningar – som full sysselsättning (paragraf 105). Den underförstådda meningen är att inflation är värre än arbetslöshet. Det kanske är tillräckligt för att förmoda att den svenska modellen inte kan återupprättas inom EU. Det är i alla fall med hänvisning till den fulla sysselsättningen som många goda socialdemokrater går emot ett svenskt medlemskap (se t.ex. Walter Korpis, Sören Wibes, Villy Bergströms, Rudolf Meidners och Sten Johanssons bidrag i *Det nya riket*).

På spaning efter en bred politisk allians

Om det således inte går att enkelt luta sig mot någon av de spontana utvecklingstendenserna, varken i Sverige eller i världen i övrigt, måste vi i stället börja fundera på vilka politiska fundament det finns som skulle kunna bära en ny svensk modell. Jag föreställer mig att det finns två möjligheter.

Den första kan vi kalla för en blå-gul allians. Politiskt består den av ”betongpartierna”, dvs. av socialdemokraterna och moderaterna, och har redan förkroppsligats i det faktiska gemensamma ansvars- tagandet för ”nationens intressen” i samband med krispaketet hösten 1992.

Så här i startgroparna inför valet 1994 är det en sådan allians många som inte har direkt politiskt ansvar talar för. Gösta Bohman, Kjell-Olof Feldt, SIFO-chefen Bo Ekman, Bo Södersten, Björn Rosengren, SSU-ordföranden Karl-Petter Thorwaldsson, SAF-direktören Jan-Erik Larsson, alla talar om behovet av ”breda”, ”blocköverskridande” politiska majoriteter. Som Stig Malm och Björn Rosengren formulerat det (medan Malm ännu var LO-ordförande): parollen bör vara ”älska Sverige!” Under det baneret kan såväl socialdemokratin som moderaterna och folkpartiet samlas.

Om vi lägger till en förbättrad ställning för små- och medelstora företag – socialdemokraternas eftergift till moderaterna och folkpartiet, mycket tydligt betonad av ledande socialdemokrater som Göran Persson under 1993 – bygger denna allians på samma parter som ursprungligen den gamla svenska modellen. Men resultatet kan tänkas komma att avvika på tre viktiga områden: utjämningen vänds till sin motsats både för män och kvinnor, den fulla sysselsättningen överges och de heltäckande välfärdssystemen urholkas. Detta är förklaringen till att socialdemokraterna måste söka stöd utanför den svenska modellens traditionella stödtrupper.

Den offentliga sektorns kvinnor kommer att vara de stora förlorarna av en sådan blå-gul allians. Klart kvinnliga drag har däremot en annan möjlig politisk allians, som vi kan kalla röd-grön. Här är det tjänstesektorns folk som blir spjutspets i en ny allians med historiskt nya uppgifter: välfärd och sysselsättning inom de ramar som naturen sätter. I dagens partipolitiska termer hämtar denna allians sitt stöd från delar av socialdemokratin samt från center-, vänster- och miljöpartierna.

En röd-grön allians innebär en satsning på hemmamarknaden och på småskalighet, stimulerad genom en skatteväxling som bestraffar energikrävande och nedsmutsande verksamheter och gynnar arbetskraftsintensiva och uthålliga. Det är en strukturomvandling i denna riktning som lovar mest när det gäller jobben, även om förvärvsarbete i betydelsen ”åtta timmars förvärvsarbete för alla elva månader om året” inte kommer att gälla. Men är det inte dags att vi börjar ställa frågan, som Christer Sanne, ”Hur mycket arbete behövs?” i stället för att hålla fast vid heltids förvärvsarbete som ett ideal och sätta målet, som Andre Gorz, ”full verksamhet” i stället för ”full sysselsättning”? Då måste vi också på allvar ta tag i frågor som arbetsdelning och arbetsrotation, frågor som aldrig fick någon framträdande ställning i den svenska modellen.

I en sådan röd-grön modell förvandlas industrins roll från motor för exportinkomsterna (bilar, massa och papper) till att utveckla nya produkter, för hemmamarknaden men också för export.

Det är en återknytning till den fruktbara kopplingen mellan statlig styrning och framgångsrika företag, fast på ny grund.

Till skillnad från traditionella krispaket och rädda jobben-insatser, utvecklas här produkter för framtidens marknader. Och till skillnad från ”slå-vakt-om-den-svenska-modellen”-besvärjelser, kan en rödgrön allians, som Lars Ingelstam påpekat, fungera mobiliserande och släppa loss en kreativitet och uppfinningsförmåga som betongalliansen aldrig kommer att komma i närheten av. Det röd-gröna perspektivet vill stimulera teknisk utveckling och nytänkande. Det är här utmaningarna finns för dagens och framtidens människor, det är här vi kan börja förverkliga ett nytt samhällskontrakt med rättvisa, utjämning och uthållighet som mål. Det är, med andra ord, ett verkligt systemskifte.

Det röd-gröna perspektivet skiljer sig fördelaktigt från de flesta argument för att återupprätta den svenska modellen genom att det tar in ekologiska grunddata: vi släpper ut för mycket, vi överkonsumerar, vår livsstil är inte uthållig. I den meningen har vi levat långt över våra tillgångar. Det borde vi inte kunna bortse ifrån när vi diskuterar en ny modell: den måste kunna åstadkomma det mesta av vad den gamla klarade av plus att inpassa sig i det ekologiska kretsloppet.

Emellertid kan det tänkas att det som är nödvändigt ändå inte kommer till stånd. Vi får ingen stark allians, varken blå-gul eller rödgrön, utan det politiska systemet visar sig oförmöget att överbrygga de etablerade skrankorna och blockpolitiken. Det kommer troligen att innebära att vi får ytterligare en försvagning av den politiska makten med tillfälliga, parlamentariskt svaga regeringar, åtföljda av ständiga regeringskriser. Det torde leda till att än fler av de goda sidorna i den svenska modellen skrotas.

Om det är denna pessimistiska framtidsbild som är den mest troliga, kan det kanske vara skäl att sluta hoppas på en svensk allomfattande modell överhuvudtaget. I stället får vi nog acceptera en mer uppsplittrad och ojämlig samhällsutveckling, där mycket av det som den offentliga sektorn försett oss med i stället kommer att köpas på en marknad – av de som har råd. Övriga får lita till sin egen arbetsinsats och sitt direkta engagemang. Det kanske överklassen och delar av medelklassen klarar av, men hur många kommer att lämnas utanför?

Hur ställer sig nu ett svenskt inträde i EU till dessa tänkbara alternativ? Ja, det är väl inte så svårt att se att den blå-gula alliansen ligger helt i linje med de dominerande strömningarna och den faktiska maktbalansen inom EU. Medan den röd-gröna utvecklingsvägen ifrågasätter en hel del av det som är grundbultar i EU-bygget: ökad tillväxt, ökad handel, mer transporter, mer storskalighet, ökad centralisering och fjärrstyrning, inflationsbekämpning i högsätet...

Att välja en utopi

Det är berättigat att fråga om inte det röd-gröna perspektivet är alltför mycket av önsketänkande. Har vi verkligen så mycket handlingsfrihet kvar att vi kan tänka oss att gå på tvärs mot den dominerande trenden i Västeuropa? Har inte ekonomin redan blivit så internationell att samhällsutvecklingen inte kan påverkas på nationell nivå?

Jo, uppenbarligen har internationaliseringen inneburit en förskjutning i makt till företagens förmån. Men att därför ge upp alla ambitioner på att föra nationell politik är väl lika skarpsinnigt som att slopa valutaregleringen med hänvisning till att företagen ändå kan spekulera om de vill. Från ett läge där mycket av valutaflödena skedde utan kontroll eller insyn gick vi i ett slag över till en situation där det inte fanns någon som helst kontroll. Resultatet vet vi: kraftigt ökande utflöden och katastrofala felsatsningar.

Å andra sidan – om internationaliseringen verkligen redan nått så långt att företagen gör som de behagar, förefaller inte heller EU vara ett helt adekvat svar på spørsmålet hur vi kan återupprätta politiken. I stället behöver vi globala överenskommelser, då ju de transnationella finns i USA såväl som i Västeuropa, i Ostasien lika väl som i Östeuropa. Det är bara på en

sådan global nivå som det t.ex. är intressant att tala om regler för företags och bankers valutahandel, en nödvändig förutsättning om stater överhuvudtaget vill ge politiken någon betydelse. Annars kan inget land i världen fatta för företagen bindande beslut. Att EU med sin programmatiska frihet för kapitalrörelser skulle vara en bättre plattform för att föra en sådan kamp än ett Sverige som står utanför är svårt att förstå.

Men har vi inte större utsikter till framgång om vi går med i EU och försöker påverka hela EU i "rätt" riktning? Det är sant att inom EU får vi vissa möjligheter att direkt påverka utvecklingen inom unionen som vi inte skulle ha om vi står kvar utanför. Men utanför EU har vi fler öppningar att påverka utvecklingen indirekt och globalt, indirekt genom att föregå med goda exempel, och globalt genom att fungera som brobyggare mellan EU och andra stormakter som USA, Kina, Japan och Ryssland. Dessutom skulle vi ha större handlingsfrihet – utanför EU – att forma internationell politik, exempelvis säkerhetspolitik i den Europeiska säkerhetskonferensen ESK, mänskliga rättigheter i Europarådet, handelspolitik i GATT, biståndspolitik i Världsbanken och uppförandekoder för transnationella företag i FN. EU är ju inte hela världen.

Att välja röd-grönt innebär därför att ta till vara den handlingsfrihet som återstår – och att kämpa för att utvidga utrymmet för nationell och internationell politik, att öppna dörren för möjligheten att skapa ett gott samhälle. Således att välja en utopi. För att börja förverkliga den utopin tänker jag gå tillbaka till min postkassörska och fråga vad hon tänker om den svenska modellens död. Kanske är hon beredd att satsa röd-grönt?

Detta är en bearbetad och utvidgad version av en artikel publicerad i *Ord & Bild* nr 3, 1994.

Litteratur

Bergström, V: *Aspects of the "Swedish Model" and its Breakdown*, Fackföreningsrörelsens institut för ekonomisk forskning, Stockholm 1992.

Demokrati och makt i Sverige, Maktutredningens huvudrapport, SOU 1990:44.

Det nya riket. 24 kritiska röster om Europa-unionen, en antologi sammanställd av Lotta Gröning, Tiden 1993.

Elmbrant, B: *Så föll den svenska modellen*, T. Fischer & Co 1993.

Erixon, L: *What 's wrong with the Swedish model 1974-1985*, Institutet för Social Forskning, meddelande 12/1985.

– *Rehn-Meidnermodellen*. En tredje väg i den ekonomiska politiken, stencil, Arbetslivscentrum, januari 1994.

Feldt, K-O: *Alla dessa dagar... i regeringen 1982-1990*, PAN 1992.

Gorz, A: "Det efterindustriella samhället" i *Socialistisk Debatt* nr 6, 1993.

Ingelstam, L: *Farväl till ekonomismen och andra politiska betraktelser*, Carlssons 1992.

"Lever vi över våra tillgångar?", temanummer, *Välfärdsbulletinen* nr 3, 1993, Statistiska centralbyrån.

Odhnoff, J: "Den svenska modellens förlorade möjligheter", intervju i Brundenius, C, Hermele, K och Palmberg, M: *Gränslösa affärer. Om svenska företag i tredje världen*, Liber 1980.

På tal om kvinnor och män, Lathund om jämställdhet 1993, Statistiska Centralbyrån 1993.

Rothstein, B: "Välfärdsstatens logik" i *Häftet för Kritiska Studier* nr 1/2 1993.

Sanne, Chr: *Hur mycket arbete behövs?* Byggnadsforskningsrådet 1989.

Swenson, P: "Managing the Managers, The Swedish Employers' Confederation, Labor Scarcity, and the Suppression of the Labor Market Segmentation" i *Scandinavian Journal of History*, vol. 16, nr 4 1991.

Systemskifte. Fyra folkhemsdebatter, en antologi redigerad av Per Antman, Carlssons 1993.

UNDP: *Human Development Report 1993*, Oxford University Press.

Vogel, J, Kindlund, H & Diderichsen, F: *Arbetsförhållanden, ohälsa och sjukfrånvaro 1975-1989*, Statistiska centralbyrån 1992.

Sten Ljunggren: För en socialistisk blandekonomi

Grunden för all marxistisk analys av samhället är förkastandet av den harmoniska, motsättningsfria uppfattningen som utmärker borgerligt tänkande. Istället för jämvikt och harmoni brukar marxister ta fasta på de motsättningar som driver samhällen framåt och som sätter gränser för utvecklingen.

Den marknadsekonomiska modellen med fri information och fullständigt informerade konsumenter och perfekt konkurrens mellan små företag som hela tiden anpassar sig till ett jämviktstillstånd förkastas av marxister.

I verkligheten är utbytet på marknaden inte utan kostnad. Ofta är marknaden ett dyrare sätt att sköta utbytet än att göra det inom ett företag. Det är därför det finns stora företag. I verkligheten skapar konkurrensen sin egen motsats och vi får monopol, som berövar konsumenterna all valfrihet.

I verkligheten uppnås inte någon jämvikt genom en lugn och smärtlös anpassning. Om det eventuellt uppnås en jämvikt mellan tillgång och efterfrågan så sker det istället genom våldsamma kriser, där massor ruineras, miljontals blir arbetslösa och produktiva resurser lämnas oanvända.

Vissa marxister tycks dock inte ha några som helst problem i att omfamna den planekonomiska modellen, där fullständigt informerade planerare genom en perfekt administrativ samordning av tiotusentals företag förmår tillfredsställa miljontals konsumenters olika behov.

Socialistisk ekonomi har därmed, hos såväl förespråkare som motståndare, helt och hållet identifierats med planekonomi. Samtidigt har kapitalism sagts vara den enda formen av marknadsekonomi. Det klassiska motsatsparet – socialism mot kapitalism – har ersatts av motsatsparet – planekonomi mot marknadsekonomi.

Denna syn på en socialistisk ekonomi måste ersättas med en traditionell marxistisk syn som betonar motsättningar och begränsningar. Vi måste prata om plan och marknad i ständig motsättning till varandra. Denna motsättning är inget kortsiktigt ”övergångsproblem” som försvinner inom en nära framtid.

Det är en motsättning som kommer att existera i en socialistisk ekonomi så länge en stor del av mänsklig verksamhet handlar om att hushålla med och fördela knappa resurser. Det är frågan om en hel epok av mänsklighetens historia som kommer att utmärkas av denna motsättning.

Utifrån den återgången kan tre grundläggande frågor diskuteras:

- Vad utmärker en socialistisk ekonomi?
- Vad är planering och planekonomi?
- Vad är marknad och marknadsekonomi?

På den grunden kan man sedan gå vidare och skissera ramarna för en socialistisk ekonomi, dels utifrån hur den bör vara uppbyggd, dels utifrån vilka problem som måste hanteras.

Vad utmärker en socialistisk ekonomi?

Det utmärkande för en socialistisk ekonomi är inte de styrmedel som kommer att användas, utan vem som styr och i vilket syfte. Även om formuleringarna idag känns rätt främmande tycker jag att det finns skäl att kort återge hur Marx och Engels uttryckte det:

”I det borgerliga samhället är det levande arbetet blott ett medel att öka det hopade arbetet. I det kommunistiska samhället skall det hopade arbetet blott vara ett medel att utvidga, berika och befrämja arbetarnas levnadsprocess.”

Med det ”hopade arbetet” avser Marx och Engels helt enkelt företagets kapital.

I dagens samhälle bedöms alla ekonomiska aktiviteter utifrån om de lyckas öka företagets kapital. Inom företagsekonomi finns en mängd olika kalkylmodeller – man kan beräkna nuvärde, nuvärdekvot, annuitet, internränta, återbetalningstid med mera.

Men alla kalkylmodeller har ett enda syfte och det är att på bästa sätt beräkna vilket investeringsalternativ som ökar företagets kapital mest. Från aktieägarnas bedömning av företagsledningen, över företagsledningens val av affärsstrategier och ner till den minsta avdelningen styrs aktiviteten inom ett företag av denna enkla regel – ju mer kapitalet ökar desto bättre.

Det är grundbulten i den kapitalistiska ekonomin. Naturligtvis kan och har företagen påtvingats restriktioner vad gäller miljö, löner, arbetstider, arbetsmiljö och så vidare, men grundregeln är ändå densamma. När det är goda tider för kapitalismen kan andra värderingar få ett större utrymme, men när det blir kris inpräntas betydelsen av den enda viktiga regeln än hårdare.

En socialistisk ekonomi måste ersätta kapitalismens strävan att mäta och styra all ekonomisk aktivitet utifrån i vilken grad kapitalet ökar.

Istället vill vi ha en ekonomi där det hopade arbetet, kapitalet, eller med andra ord produktionsresurserna blott ska ”vara ett medel att utvidga, berika och befrämja arbetarnas levnadsprocess”. Förmågan att förverkliga detta, att ersätta kapitalismens grundbult, är för min del det som definierar en socialistisk ekonomi.

Det är inte en viss given grad av plan eller marknad som garanterar detta. Plan och marknad är enbart två av flera styrmedel som kommer att användas i en socialistisk ekonomi.

Det enda som kan garantera en verklig förändring är att de avgörande produktionsresurserna ägs gemensamt. Sedan kan och kommer valet av styrmetod att diskuteras och variera från land till land och tid till tid.

En ekonomi som styrs efter mottot att använda produktionsresurserna för att berika medborgarnas liv och inte efter någon endimensionell maximeringsprincip, måste finna former för att hantera krav som står i motsättning till varandra.

Redan inom företaget kommer det att ställas krav på många och olika mål för verksamheten. Som aktieägare är det enkelt och naturligt att enbart mäta företagets framgångar med hur väl det lyckas föröka kapitalet. Som anställd är målen och hur de ska mätas inte lika självklara. En del vill kortsiktigt ha högsta möjliga lön, andra bästa möjliga arbetsmiljö och åter andra kortast möjliga arbetstid.

Vid ett investeringsbeslut – vad ska då föredras? Den investering som ger största överskottet, eller bästa arbetsmiljö eller största besparingen av arbetstid? Det blir inte lättare när man betraktar företaget i förhållande till samhället och kunderna. Som anställd i ett företag, granne till ett företag och kund till ett företag kan jag ha helt olika krav och bedömningar om vad som är bäst.

Ett utmärkande drag i en socialistisk ekonomi kommer att vara att det finns många och motsägelsefulla mål för den ekonomiska verksamheten. Här skiljer sig den socialistiska ekonomin från den kapitalistiska marknadsekonomin som ju till syvende och sist bara har ett enda mål – att föröka kapitalet. Den skiljer sig från de hittillsvarande planekonomierna som också bara lyckats hantera ett enda mål – nämligen maximal ökning av ett antal användbara och oanvändbara produkter.

Det finns inte längre några enkla kalkyleringsmodeller som kan avgöra vad som är bäst, eftersom olika människor kommer att ha olika mål. Dessa motsättningar kan inte lösas administrativt genom en plan eller spontant genom att låta marknaden råda. Motsättningarna kan bara lösas politiskt – inom företagen och i samhället, dvs. med politisk och ekonomisk demokrati

Att försöka tvinga in denna mångfaldiga socialistiska ekonomi i en enda modell och säga att ”i sista hand” kommer det ändå att vara en planekonomi, eller marknadssocialism – det tror jag är fel.

Planering och planekonomi

När det gäller begreppen planering och planekonomi finns ett språkligt problem. Ordet planekonomi, eller den lite mjukare varianten planhushållning betyder olika för olika människor. En betydelse av ordet planekonomi är helt enkelt att vi ställer upp ett antal mål, som vi försöker styra mot. I den här betydelsen sägs inget om vilka styrmedel vi använder. Det handlar enbart om att på ett medvetet sätt använda styrmedel som kan antas leda mot de mål vi ställt upp.

Lägger man den innebörden i ordet planekonomi innebär begreppet en befrielse – människan ska äntligen vara herre i sitt eget samhälle och inte styras av obegripliga ekonomiska ”naturlagar”. Problemet är att ordet planekonomi har en annan och betydligt mer precis innebörd. För de flesta innebär planekonomi ett specifikt sätt att organisera samhällets ekonomi.

När kapitalismen bröt fram och ersatte feodalismen innebar det att en klass tog över den avgörande makten i samhället från en annan klass. På samma sätt innebär en socialistisk revolution en förändring av vem som har den ekonomiska makten i samhället.

Men kapitalismens genombrott innebar inte bara att kapitalägarna ersatte feodalherrarna. Det feodala samhället var hierarkiskt på en övergripande nivå. Samhället som helhet var strikt reglerat i olika skikt och yrkesgrupper. Samtidigt var det oreglerat i den faktiska produktionen. Inom varje sfär var de individuella producenterna förhållandevis oberoende av varandra. Ett hantverksskrå hade sin klara plats i samhället, samtidigt som de enskilda individerna utförde sina egna arbeten oberoende av varandra.

”Det kapitalistiska systemet vände denna samhällsordning på huvudet. Den övergripande nivån blev oreglerat i och med marknaden, samtidigt som själva produktionen blev hierarkiskt styrt genom fabrikkssystemet”?

Många av marxismens klassiker var imponerade av den planering som kapitalismen utvecklade inom fabriksportarna och ansåg att en motsvarande planering av hela samhället skulle vara en förhållandevis enkel process.

”Samhället kommer att förvandlas till en enorm arbetsorganisation för samfällad produktion. Det kommer varken att finnas uppsplittring eller anarki i produktionen. Ty, i en sådan samhällsordning kommer produktionen att vara organiserad. Företag kommer inte längre att konkurrera med varandra. Fabriker, verkstäderna, gruvorna och andra arbetsställen kommer att bli som avdelningar i en enda folkets fabrik, som kommer att omfatta hela nationens ekonomi.

Det är uppenbart att en sådan omfattande organisation förutsätter en allmän plan för hela produktionen. Om alla fabriker och verkstäder tillsammans med hela jordbruket slås samman till ett enda enormt gemensamt företag, är det uppenbart att allting måste planeras minutiöst.”

Den sovjetiska planekonomin var ett försök att styra en ekonomi som omfattar 250 miljoner människor utifrån en modell som bygger på erfarenheter från det kapitalistiska 1800-talsföretaget.

Alla har väl som barn någon gång lekt viskningsleken. Man sitter i en ring och viskar ett meddelande till sin granne. När den meningen gått runt är den ofta helt oigenkännlig. På samma sätt är det i stora organisationer. Information försvinner på väg upp till toppen. Det här var inte särskilt akut för 1800-talsföretagen med kanske 1 000 anställda. Faktum är att det var först på 1930-talet som forskare började studera hur information förändras när den överförs.

Den sovjetiska planekonomin byggde okritiskt på föreställningen att en organisation kan fungera som en mekanisk bygglåda där nya kugghjul kan läggas till i all oändlighet. Detta har för det första visat sig praktiskt omöjligt.

Den sovjetiska planekonomin var ett fungerande verktyg för att uppnå ett enda mål – snabb produktionsökning i ton och styck. Men systemet var fullständigt oförmöget att ta hänsyn till önskemålen från miljontals konsumenter. När det inte längre räckte med att visa diagram över ökad stål- och kolproduktion, började systemet bryta samman.

Trots att den utvecklade kapitalismen byggt sina framgångar på en allt mer avancerad, planmässig organisation av produktionen – inom och mellan företagen – har inget kapitalistiskt storföretag ännu lyckats växa sig större än runt en halv miljon anställda.

För det andra är föreställningen om en fungerande planekonomi som omfattar hundratals miljoner människor en teoretisk omöjlighet. Vi kan styra väldigt komplicerade mekaniska förlopp – därför att vi har kunskap om dessa processer som är mycket precisa. Den nivån av kunskap kommer samhällsvetenskaperna aldrig att nå – och därför kommer vi heller inte att kunna styra på det fullständiga sätt som en planekonomi förutsätter.

För det tredje kan vi historiskt se att uppkomsten av denna planekonomi inte var människans medvetna försök att styra samhället. Den viktigaste förklaringen till uppkomsten av detta ekonomiska styrsystem är att det så väl passade in i den styrande byråkratins främsta strävan – att tillskansa sig kontroll över de ekonomiska resurserna.

Alla ekonomiska förändringar, från tvångskollektiviseringen på 1920-talet, har handlat om byråkratins kontroll över resurserna och inte om vad som i varje givet läge varit ekonomiskt motiverat.

En socialistisk ekonomi som byggts upp under andra historiska omständigheter hade sett helt annorlunda ut. Om basen vid uppbygget av den socialistiska ekonomin i Sovjet hade utgjorts av starka, självständiga och arbetarstyrda företag, då skulle den speciella sovjetiska planekonomin aldrig ha sett dagens ljus.

Den sovjetiska modellen hamnade i en återvändsgränd och som förespråkare för en socialistisk ekonomi finns det ingen som helst anledning att sörja över dessa kommandoekonomiers sammanbrott.

Marknad och marknadsekonomi

Begreppen marknad och marknadsekonomi betyder, liksom plan och planekonomi, olika för olika människor. För vissa är det himmelriket på jorden som löser alla problem. För andra är det helvetet som skapar alla problem. Paradoxalt nog kan man konstatera att uppfattningen om marknaden är mycket likartad hos såväl förespråkare som kritiker.

Marknaden framställs som en spontan institution, något som uppkommer oberoende av människors påverkan, som något av naturen givet, som en klart separat och mycket speciell institution där speciella spelregler gäller. Ett beteende som skulle vara olämpligt eller omoraliskt på andra områden kan vara lämpligt på marknaden.

Aktörerna på marknaden söker enbart efter egennytta, de är mycket rationella, de är oberoende och självständiga. Eventuella relationer mellan aktörerna antas vara enbart marknadsmässiga. Dessutom betraktas regleringar av marknaden som ett intrång – på gott eller ont beroende på inställning – men likväl ett främmande element.

Den här synen på marknaden – från kritiker och tillskyndare – representerar en historiskt sett extrem position. I tidigare filosofiska och religiösa föreställningar har i stället marknadens samband med livet i övrigt betonats. Normerna för hur man skall handla på marknader var inte

annorlunda än de normer som avser hur man skall handla mot sin nästa i andra sammanhang – att sälja så dyrt som möjligt var omoraliskt liksom att utnyttja andras okunnighet eller trångmål.

”Vår tids dominerande idéer om marknader skiljer sig betydligt från tidigare epokers. En fundamental skillnad är att marknader i mycket högre grad än tidigare betraktas som något separat, något som har litet samband eller likhet med andra former av interaktion, med andra delar av samhället eller med andra institutioner.”

Marknaden är en social institution som verkar i ett specifikt historiskt sammanhang. Det är en institution skapad av och fylld av människor, precis som den parlamentariska demokratin eller företaget eller familjen.

Såväl vissa kritiker som tillskyndarna älskar att ge just denna sociala institution en mystisk från vanliga normer och mänsklig påverkan fristående status. Det talas om Marknaden som tvingar oss att göra det eller det – en del hyllar vad som dikteras från denna mystiska ”överhöghet”, andra förbannar.

Det heter att det var ”Marknaden” som tvingade Sverige att devalvera. Slutsatsen är att vi antingen måste böja oss för Marknaden eller avskaffa den. Men det var ingen vid sidan om stående ”Marknad” som spekulerade mot den svenska valutan hösten 1992. Det var 20, eller så, högst konkreta personer. Deras uppgift var att maximera förräntningen på storföretagens pengar. De trodde inte (på goda grunder) på regeringen Bildts ekonomiska politik och såg en möjlighet att tjäna några tiotal miljarder kronor extra. Med en annan ekonomisk politik, med mindre pengar i storföretagens kassakistor och med andra aktörer på marknaden (av löntagarägda företag utsedda finansförvaltare) skulle ”marknadens” beteende ha sett helt annorlunda ut.

Marknaden består av människor, den är en social institution – ett sätt att interagera för människor. Den är en social institution bland många andra. Det finns förvisso så kallade socialister som ser som sin uppgift att krossa den politiska demokratin, att krossa företagen, att krossa familjen. Men de är tack och lov försvinnande få. Däremot är det ett inte oansenligt antal socialister som anser att det är en viktig uppgift att krossa marknaden.

Arbetarrörelsens uppgift är att erövra makten i den politiska demokratin, att erövra makten över företagen genom ekonomisk demokrati och för kvinnor gäller att erövra halva makten i familjen. Det är svårt att inse varför uppgiften inte också är att erövra makten på marknaden. En socialistisk revolution handlar om att de breda folklagren erövrar makten – över demokratin, i företagen och på marknaden.

Att erövra makten innebär att man ersätter personer från en klass med personer från en annan klass och att spelreglerna ändras. Det är bara om man tror att marknaden är någonting som står utanför samhället som man kan hävda att det skulle vara något speciellt med just denna sociala institution. Men marknaden är lika mycket som andra sociala institutioner en del av samhället och det handlar om makten över denna institution – det handlar om att ersätta personer och om att ändra spelregler.

I 70 år har föreställningen om socialism som identiskt med planekonomi härskat. Lika stark är föreställningen om kapitalism som identiskt med marknadsekonomi. Det är en felaktig föreställning. Kapitalismen har erövrat marknaden, den har spridit marknaden till områden som kanske inte lämpar sig för marknadsekonomi, den har utnyttjat marknaden som våldsmedel för att befästa sin position.

Men den har också begränsat och ersatt marknaden. Genom uppkomsten av storföretagen har marknaden ersatts av en planerad verksamhet inom företagen. Genom monopoliseringen har fungerande marknader ersatts av monopol, fåtalsvälde och karteller. Genom uppkomsten av sociala bindningar mellan företagen, så kallade nätverk, har de traditionella marknaderna ersatts av andra och mer kontrollerade sätt att göra affärer på.

Kapitalismen är inte det samma som förekomsten av marknader. De har funnits långt före kapitalismen. Kapitalism är kapitalägarnas herravälde över alla andra samhällsklasser.

Kapitalismen utmärks av att en liten klass äger produktionsmedlen, medan större delen av befolkningen endast har sin arbetskraft att sälja, och av att utbytet på marknaden enbart sker för att öka kapitalet, enbart sker för vinst, utan några andra hänsyn.

Marknaden, kriserna och Ryssland

Min slutsats är att vi måste diskutera marknaden, marknadskrafter och marknadsekonomi skilt från den specifika form som marknaden har under kapitalismen. Två exempel – kriserna och dagens Ryssland – kan illustrera detta.

Under hela sin historia har kapitalismen med jämna mellanrum drabbats av längre krisperioder. För första gången i mänsklighetens historia har vi fått arbetslöshet och nöd därför att det produceras för mycket – inte därför att det råder brist.

Det här mönstret av ständiga upp- och nedgångar finns inte bara i de kortsiktiga konjunktursvängningarna. Kapitalismen har också gått igenom en rad längre perioder av omväxlande expansion och stagnation. Sedan 1800 har vi haft stagnationsperioder mellan 1830 och 1850, 1870 och 1890, 1920 och 1940, samt sedan 1970.

Stagnationsperioderna har brutits genom en kombination av kapitalförstörelse, erövrandet av nya marknader och lönedepression. Det har handlat om att pressa tillbaka arbetarklassen ekonomiskt, socialt och politiskt. I dessa klasskrig har marknadskrafterna utnyttjats till fullo av kapitalägarna. Men det har varit långt ifrån tillräckligt. Kapitalismen har varje gång besegrat arbetarklassen och kunnat resa sig, genom utnyttjandet av den borgerliga statens våldsapparat. Det fanns inte mycket marknadsekonomi i Hitlers Tyskland. Den verkliga vändningen ur 30-talets depression skedde med andra världskriget – det fanns inte mycket marknadsekonomi i det heller.

Under 80-talet kunde arbetarrörelsen i hela industrivärlden pressas tillbaka. Det skedde i huvudsak genom medvetna beslut från statens sida. Vi har i hela västvärlden haft en enorm omfördelning av förmögenheter, inkomster och makt – en omfördelning som genomdrivits på ett medvetet sätt med utnyttjande av statens alla maktfunktioner.

Kriserna innebär att kapitalägarnas herravälde över produktionsmedlen och över andra klasser i samhället ifrågasätts. Eftersom kapitalet behärskar marknaden kan marknadskrafterna ofta utnyttjas för att pressa tillbaka motståndet. Men om det uppkommer en situation där marknadens fortsatta existens hotar kapitalets herravälde, då – och detta är viktigt – kommer marknaden att avskaffas.

Situationen i dagens Ryssland är för många beviset på marknadskrafternas inneboende ondska. Om införandet av marknadsekonomi kan leda till det rövarvälde som växer fram i Ryssland, då måste vi väl ändå betacka oss för en sådan social organisation.

Det som händer i Ryssland är inte i första hand införandet av marknadsekonomi, utan skapandet av en inhemsk kapitalägarklass. Rader av borgerliga professorer uttrycker sin fasa över vad som sker.

Men det är inget nytt – detta är det sätt som kapitalägare skapas på. Marx kallade detta för den ursprungliga ackumulationen.

”Inom den menlösa politiska ekonomin har sedan gammalt idyllen härskat. Rättfärdighet och 'arbete' var alltid de enda medlen att bli rik – givetvis bortsett från den 'just nu' aktuella situationen. I verkligheten är den ursprungliga ackumulationens metoder allt annat än idylliska... I den verkliga historien spelar som bekant erövring, underkuvande, rånmord, kort sagt våldet huvudrollen.”

”Rovet av kyrkogodsens, det bedrägliga avyttrandet av statsegendomarna, stölden av allmänningarna, förvandlingen av feodalegendom och klanegendom till modern privat egendom, hänsynslösa övergrepp och terror – allt detta utgör den ursprungliga ackumulationens idylliska metoder.”

”Upptäckten av guld- och silverfyndigheter i Amerika, utrotningen och förslavandet av den infödda befolkningen, som levande begravdes i gruvorna, den begynnande erövringen och utplundringen av Ostindien, Afrikas förvandling till en jaktmark för handel med negerslavar – allt detta kan betecknas som den kapitalistiska produktionsperiodens morgonrodnad.”

Utvecklingen i dagens Ryssland är inget undantag, utan bekräftar bara att kapitalismens grund, kapitalägarklassen, inte skapas av marknadskrafterna, utan med hjälp av röveri, våld och terror.

Marknaden och en socialistisk ekonomi

Det vanligaste, men också minst hållbara, argumentet för marknaden är att det är ett sätt att garantera en effektiv produktion. På en fungerande marknad kommer konkurrensen mellan företagen att tvinga fram så låga kostnader som möjligt. Den som blir för dyr slås ut från marknaden.

Men marknaden och konkurrensen har sina kostnader. Det finns mängder med exempel som visar att en samordning ofta är bättre än konkurrens för företagen. Det minskar risken för att olika enheter drar åt olika håll, det minskar risken för att det ska uppstå dyrbar överproduktion, det ökar möjligheterna att planera och styra avsättningen.

Kapitalismen har ända sedan sin födelse rymt två olika sätt att styra – planeringen inom företagen och marknaden mellan företagen. De som hävdar att marknaden alltid är det effektivaste sättet borde kunna svara på frågan varför planeringsmodellen vunnit sådan mark i den kapitalistiska världen? Om marknaden alltid var effektivast, då är det svårt att förklara uppkomsten och överlevnaden av de gigantiska kapitalistiska storföretagen, där planeringen ersatt marknaden.

Marknadens fördelar över planeringen ligger inte i att den är effektivare. En av de två fördelar som jag ser med marknaden är att den möjliggör decentralisering.

Det framförs ibland tankar på en decentraliserad planekonomi. Men det är såvitt jag kan förstå en omöjlighet för den typ av ekonomi som vi traditionellt kallar planekonomi. Säg att vi har en kommun eller ett lokalsamhälle av begränsad storlek. Invånarna bestämmer huvudinriktningen på det kommande årets produktion. Den huvudinriktningen förverkligas sedan genom en plan, där man bestämmer vem som ska göra vad och hur mycket.

Eftersom Asea Brown Boveri klarar av att planmässigt styra 100 000 anställda borde det kanske för en kommun av Uppsalas storlek, med 170 000 invånare, vara möjligt att göra upp en sammanhållen och fungerande plan. Men hur ska Uppsalakommunens förhållande till omvärlden regleras? I förhållande till exempelvis Stockholms och Enköpings kommuner kan man tänka sig någon form av förhandlingar, där utbytet mellan kommunerna byggs in i planeringen.

Men det finns definitivt en gräns – vid kanske fem eller tio kommuner – där en sådan samordning genom förhandlingar mellan olika kommunala planeringsorgan blir ohanterlig. Då återstår bara två vägar: Antingen låter man marknaden reglera förhållandet mellan de planerade kommunerna. Då har vi inte en decentraliserad planekonomi. Kommunernas ekonomi kommer i större eller mindre grad att styras av de priser som blir resultatet av att låta marknaden bestämma.

Eller också överlåter vi samordningen till något centralt organ och då har vi inte heller en decentraliserad planekonomi. Kommunernas ekonomi kommer att styras av de priser som de centrala planeringsorganen måste fastställa för att kunna genomföra en samordning mellan

kommunerna. Den enda formen av decentraliserad planekonomi som kan tänkas, är i ett samhället som består av helt eller nästintill helt autonoma lokalsamhällen.

Marknaden är ett nödvändigt verktyg för att tillåta en viss grad av decentraliserat och oberoende beslutsfattande.

Marknadens andra fördel är att den tillåter valfrihet – den tillåter folks tycke och smak att styra produktionen. Detta på grund av att den ger utrymme för experiment.

Trots 20 års reformdiskussioner fann man inte någon mekanism inom planekonomierna som gjort att produktionen av konsumtionsvaror kunde styras av folks efterfrågan.

Hur får vi nya konsumtionsvaror? Jo, ett företag beslutar sig för att försöka få folk att köpa en viss sak – exempelvis free style eller en ny variant av datorer – Macintosh. Först är det bara någon procent som köper den nya varan. Sedan kan flera saker hända.

Produkten kan bli en masskonsumtionsartikel. Det betyder att från den första procenten sprider sig bruket till fem, tio och sedan kanske ända upp till 90 procent av konsumenterna. Produkten kan också förbli en exklusiv vara som aldrig når mer än en liten del av befolkningen, vilka å andra sidan är beredd att betala lite extra. Slutligen kan produkten bli ett misslyckande. Efter att de första provat den är det inga fler som vill ha den och inte heller de första är beredda att fortsätta att betala priset för den.

Det viktiga här är att oberoende av vad som sedan händer är alla nya produkter små och osäkra i början. Säg att vi nu i demokratisk ordning ska besluta vår produktion av konsumtionsvaror. På förslag dyker det upp en helt ny vara. En procent av befolkningen vill kanske prova den – 99 procent tycker att den är onödig. I nio fall av tio kommer beslutet att bli att vi inte ska producera något av den nya varan.

Man kan naturligtvis tycka att samhället på detta sätt kommer att bli befriat från en massa skräp. Självklart har den av kapitalismen behärskade marknadsekonomin förstärkt detta. Men utan detta experimentella drag – som inte kan kopieras i en hierarkisk planekonomi, skulle vi också ha gått miste om en mängd varor som människor funnit stor glädje av. Utan experimenterande och testet på marknaden skulle vi knappast ha TV, färgteve, free style, rullbrädor, miniräknare, Macintosh' användarvänliga datorer som sedan spred sig till PC-världen, eller IKEA.

En socialistisk blandekonomi

Istället för att försöka finna lösningen på ett olösligt problem – att styra och förutsäga människans, tack och lov, spontana och delvis irrationella natur – bör en socialistisk ekonomi inrikta sig på att finna lösningar på hur marknaden ska kunna utnyttjas på ett förnuftigt sätt.

Även om man ska akta sig för att skriva ut recept för framtiden, tänkte jag ändå försöka illustrera hur man kanske kan hantera några av de problem som uppstår i och med att marknaden lever vidare i en socialistisk ekonomi. Syftet är inte att göra upp ritningar för framtiden, utan att visa på den tänkbara mångfalden, blandningen av styrmedel i en socialistisk ekonomi. De problem och styrmedel som jag tänkte diskutera är:

Problem:	Styrmedel:
Ojämligheten	Traditioner och sociala värderingar.
Monopoliseringen	Konkurrensbefrämjande åtgärder.
Instabiliteten	Nätverk och sociala relationer.
Delarna och helheten	En övergripande planering.
Marknadsfel	Offentlig service
Pengarnas roll.	Fri tilldelning.

Det första problemet är att samtidigt som marknaden behövs för att skapa valfrihet, skapar den också en ojämlikhet som hotar valfriheten. I de flesta industrialiserade marknadsekonomierna

får den bäst betalda tiondelen av inkomsttagarna mellan 20 och 30 procent av de totala disponibla inkomsterna i samhället. Det betyder att höginkomsttagarna har mellan två och tre gånger högre inkomst efter skatt än vad genomsnittet har.

Enligt marknadsekonomerna är dessa inkomstskillnader ”rättvisa” och ”naturliga”. Låter vi marknaden styra kommer människor att få betalt efter den insats som de gör. Men att den bäst betalda tiondelen tjänar två till tre gånger så mycket som resten, speglar knappast någon ”naturlig” skillnad mellan människor.

En del människor är längre än andra, men inte är den längsta tiondelen mer än dubbelt så långa som de övriga av oss. En del får bättre resultat på intelligenstest. Men om den genomsnittliga intelligenskvoten är 100, så måste man vara ett riktigt geni för att komma över 180. Det rör sig inte ens om promillen av befolkningen som når upp till den nivån.

Marknaden skapar inkomstskillnader som ligger långt utöver vad de ”naturliga” skillnaderna mellan människor skulle kunna motivera. Det råder alltså inte lika rösträtt. Istället har vi som före 1918 en graderad rösträtt – en del har fler röster än andra.

Vill vi påverka inkomstfördelningen, kan det ske genom att använda någon form av inkomst- eller skattepolitik – det vill säga lönerna, och pensionerna, tillåts bara variera mellan en viss lägsta och högsta nivå.

Men i längden kan detta bara fungera om stora löneskillnader allmänt blir betraktade som orimliga. Den enda hållbara lösningen för att få rimliga löneskillnader är att detta av tradition och utifrån sociala värderingar börjar betraktas som det enda naturliga.

En stor del av de löneskillnader vi har idag är traditionsbundna, vilket är särskilt tydligt mellan manliga och kvinnliga yrken. Det är inte marknaden – det vill säga skillnader i utbud och efterfrågan – som förklarar skillnaden mellan en universitets- och en förskolelärares löner.

Det andra problemet med marknader rör monopoliseringen. På en fungerande marknad kommer konkurrensen mellan företagen, dels att tvinga dem hålla så låga kostnader som möjligt, dels att producera det konsumenterna vill ha. Den som blir för dyr, gör för dåliga saker eller fel saker slås ut från marknaden.

Det är som en tävling där företagets konkurrens tvingar dem att tillfredsställa konsumenternas önskemål. Men här finns ”en bekymrande paradox”: Varje tävlingsdeltagare strävar efter att vinna, men om en av dem vinner helt och hållet upphör tävlandet och resultatet blir i stället monopol eller fåtalsvälde.

En socialistisk ekonomi som utnyttjar marknaden för att befrämja decentralisering och valfrihet för konsumenterna måste ha en politik för att stävja den monopolisering som marknaden själv skapar. En sådan politik tror jag i stora drag kommer att handla om klassiska liberala åtgärder för att begränsa monopolmakt.

I de kapitalistiska länderna har regeringarna hela tiden ett motsägelsefullt förhållande till sådana åtgärder. Å ena sidan måste man bevara bilden av att kapitalismen bygger på en fungerande konkurrens – därav exempelvis den amerikanska antitrustlagstiftningen. Å andra sidan är man helt beroende av just de kapitalintressen som drivit monopoliseringen längst – därav det faktum att antitrustlagstiftningen ytterst sällan kommer till verklig användning.

I en socialistisk ekonomi behöver man inte ta dessa hänsyn till starka kapitalintressen. Det kommer därför att vara betydligt lättare att driva en konsekvent politik för att garantera att den del av ekonomin som byggs på marknaden också förblir en fungerande marknad.

Det tredje problemet med att utnyttja marknader i en socialistisk ekonomi är att på en perfekt fungerande marknad kan små förändringar i efterfrågan leda till kraftiga prisvariationer. Den traditionella marknaden anses vara det enda sättet att bestämma priser som tar hänsyn både till utbudet – hur mycket det kostar att göra en vara – och till efterfrågan – hur mycket folk är

villiga att betala för en vara. Men det finns ingen garanti för att anpassningen sker i kontrollerade former.

I verkliga livet gör företagen allt för att skydda sig mot den inneboende instabiliteten hos marknaden. Man upprättar sociala förbindelser – nätverk – och skapar därmed en stabilitet i förhållandet mellan företagen. En socialistisk ekonomi kommer att behöva utnyttja dessa metoder, som skapats för att stabilisera marknaden. Den stora skillnaden är att det måste ske med en verklig öppenhet, och inte i slutna rum.

Det fjärde problemet med marknaden är att summan av en mängd enskilda beslut kan bli skadlig för helheten. Marknaden bygger på enskilt beslutsfattande – hos individer, kollektiv eller företag. Men de besluten fattas utan kunskap om vad de totala konsekvenserna blir.

Om kollektivtrafiken är bristfällig kan det ur tidssynpunkt vara klokt att ta bilen till jobbet. Men det leder till att underlaget för busstrafiken minskar och linjer dras in. I det läget framstår bilen för den enskilde som ett ännu bättre alternativ. Till slut finns det ingen kollektivtrafik, samtidigt som bilköerna gör att alla tillbringar ännu längre tid än från början på väg till och från jobbet.

Som enskilda har vårt val hela tiden varit mellan en viss tid i bil eller något längre tid på buss. Vi har aldrig fått möjlighet att ta ställning till helheten – en fungerande kollektivtrafik eller uteslutande privatbilism.

Den traditionella planekonomins förespråkare har ett mycket enkelt sätt att förhindra alla sådana problem – bilåkande till jobbet förbjuds. Problemen löses genom att beröva enskilda – individer, kollektiv eller företag – deras beslutsrätt. Det har visat sig vara en dålig metod.

Istället behövs en övergripande planering för att förmå enskilda beslutsfattare att fatta beslut som för helheten leder i önskad riktning. Metoderna för detta kan variera – avgifter, krediter, skatter. Kärnpunkten är att detta är något helt annat än att genom en traditionell planekonomi beröva enskilda beslutsrätten och därmed centralisera alla beslut till överordnade organ.

En övergripande planering måste dels kunna hantera och korrigera de obalanser som uppkommer på marknaden, dels bestämma över de stora ekonomiska frågorna som rör oss alla gemensamt och inte enskilt som konsumenter eller producenter. Det kommer att röra sig om stora fördelningsfrågor – hur mycket av det vi producerar ska gå till privat konsumtion, offentlig konsumtion, investeringar, miljöåtgärder, regionala satsningar. Metoderna handlar i huvudsak om att utnyttja redan nu kända ekonomiska styrmedel, som penning-, kredit-, finans- och skattepolitik.

Det en regering inte klarar av att uppnå med en övergripande planering kommer – med några få undantag – att vara så detaljerat att det inte kommer att kunna hanteras demokratiskt. Ju mer omfattande en planering blir, desto mindre demokratisk blir den. Det finns en gräns för hur många beslut en demokratisk församling kan fatta utan att hamna i händerna på experter. När ledamöterna förlorar möjligheten att sätta sig in i och överblicka vad som beslutas, då urholkas demokratin.

En sund socialistisk planering, tror jag, måste begränsa sig till att fatta en bråkdel av de beslut som idag fattas av riksdagen i ekonomiska frågor. I korthet handlar det om att skapa ramar och spelregler, så att summan av en mängd enskilda beslut leder i önskad riktning.

Det femte problemet är välkänt även i en kapitalistisk ekonomi. En stor del av den ekonomiska verksamheten lämpar sig helt enkelt inte för marknadsstyrning. Det gäller omsorg, sjukvård, utbildning mm. Det kallas för marknadsfel och är ett välkänt begrepp i den ekonomiska litteraturen även om nyliberalerna tycks vilja förtränga det. På dessa områden utgör en politiskt styrd verksamhet i form av offentlig service den bästa lösningen.

Det sjätte och kanske svåraste problemet med marknaden handlar om pengarnas roll. Å ena sidan är pengar en oerhört praktisk inrättning. Genom att sätta pris på saker och ting kan vi

sammanfatta en mycket stor mängd information till några siffror. Å andra sidan har marknadens totala herravälde över livets alla områden gjort att allting tycks kunna reduceras till en fråga om pengar. Det här rör själva kärnan i den marxistiska kritiken av det borgerliga samhället.

Det här är ett problem som absolut inte kan lösas genom att ersätta marknader, priser och pengar med en detaljplanering i ton och antal. De östeuropeiska kommandoekonomierna skapade en penningfixering som t.o.m. överstiger den vi har i Väst.

Problemet kan bara lösas genom att vi uppnår ett sådant överflöd att marknaden inte behövs som styrinstrument, utan att fördelningen kan ske genom fri tilldelning.

Fri tilldelning kan dock bara ersätta marknader i en situation där en prissänkning till noll inte ökar efterfrågan på varan eller tjänsten till mer än vad vi kan producera. Om det villkoret inte uppfylls innebär fri tilldelning istället att varor och tjänster kommer att fördelas genom köer.

Det är uppenbart att i global skala ligger detta överflödssamhälle idag mycket, mycket längre bort i tiden än vad det tycktes göra för Marx och Engels på 1800-talet. Men det hindrar inte att man kan behålla färdriktningen och kanske göra experiment med fri tilldelning för att se vad som händer.